

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKACSI OЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

М. Ш. НУРМАТОВ

**ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛИЙ
ҲУНАРМАНДЧИЛИК
ВА ТУРИЗМНИ
РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ
ИЖТИМОЙ-ГЕОГРАФИК
ХУСУСИЯТЛАРИ**

(Фаргона минтақаси мисолида)

MAJBURIY BERUL NUSXA

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
Тошкент – 2013

105
А

УЎК: 338.48 (575.1)

КБК: 85.125 (5Ў)

Н 87

*Хунармандчилик
санъати*

Ушбу монографияда миллий хунармандчилик ва туризмнинг табиий, тарихий ва ижтимоий асослари, миллий хунармандчиликнинг этнография хусусиятлари, Ўзбекистон миллий хунармандчилигидаги умумийлик ва тафовутлар, Фарғона водийсида миллий хунармандчилик ҳамда туризмни ривожлантириш имкониятлари ва иқтисодий аҳамияти каби масалалар таҳлил этилган.

Монография катта ҳажмдаги системалашган фактик материаллар тўпламидан иборат бўлиб, тадқиқотчилар, миллий хунармандчилик ва туризм билан қизиқувчиларга ҳамда Олий ўқув юртлири ўқитувчилари ва талабаларига асқотади.

This monograph is devoted to the formal and functional study of word-combinations in the Uzbek language. It is clear from the work that it gives a chance to mark the ways of combination of subordinating and managing parts by combination factors, 36 various logic-mathematical types according to the character of two-way communication by these ways, also building models of word-combinations by these logical-mathematical types.

Monograph is destined for the experts, researchers and students interested in Uzbek Syntax.

Масъул муҳаррир:
география фанлари доктори, проф. **А.А.Қаюмов**

Тақризчилар:
география фанлари номзоди, доцент **Р.Й.Махаммадалиев**
педагогика фанлари номзоди **Қутлуғ-Бек Қодиров**
география фанлари номзоди, доцент **Н.И.Сафарова**

*HD 41450
291*

ISBN 978-9943-19

2013/ISS

2013/ISS

A

30.2008

Alisher Navoiy

nomidagi

O'zbekiston MK

© Ўзбекистон Республикаси ФА
“Фан” нашриёти, 2013 й.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейинги даврда миллий ва маданий кадриятларга бўлган эътибор кучайди. Шу жумладан, миллий хунармандчилик ва туризмни ривожлантириш ижтимоий-географик асосларини билиш ва уни ўрганиш, айниқса, туризм тарихи ва ҳудудий таркибини, унинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксалиши билан боғлиқ муаммоли масалаларни тадқиқ этиш ҳозирги замон география фанининг энг муҳим вазифаларидандир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А Каримовнинг “Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” асарида “Айниқса, хизматлар кўрсатиш соҳасини янада жадал ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган ишларни чуқурлаштириш катта аҳамиятга эга”¹ эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Республикамизда 2008 йил мобайнида “...хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасида – қарийб 220 мингта, қасаначилик бўйича эса 97 минг 800 та янги иш ўринлари яратилди”.

Аҳолига пулли хизмат кўрсатиш 2008 йилда ялпи ички маҳсулотнинг 12,1 фоизини, жами хизматлар кўрсатишнинг 45,3 фоизини ташкил этди. Лекин, туризм хизматлари Республика ялпи ички маҳсулотларининг 0,2–0,3 фоизини, жами кўрсатилган хизматларнинг 0,5–0,6 фоизинигина ташкил этган.

Ушбу соҳада мавжуд имкониятдан 20–25 марта паст, худди шунга ўхшаш вазиятни хунармандчилик соҳасида ҳам кузатиш мумкин. Мазкур соҳада давлат имтиёзларига қарамасдан, ривожланиш ниҳоятда паст суръатларда амалга ошмоқда. Республикада баъзи бир хунармандчилик йўналишларининг фаолияти кейинги 15–20 йил ичида анча пасайган, айримлари эса шу ҳолатга тушиш арафасида турибди. Чунончи, туризм ва хунармандчилик соҳаларига бўлган эътиборни кучайтириш ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий аҳамият касб этади. Яна шунини таъкидлаш керакки, айнан шу соҳалар Ўзбекистонни дунёга танитган.

Туризм ва хунармандчиликнинг ривожланишида ижтимоий меҳнат

¹ И с л о м К а р и м о в. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Тошкент: Ўзбекистон, 2009. 48-бет.

тақсимоти ва у билан алоқадор унинг ҳудудий шакллари ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Мазкур муаммонинг кўпгина жиҳатлари билан хорижий давлатларда А.Геттнер, А.Мариотти, В.Уницикер ва бошқалар, МДХ давлатларида Н.Н.Баранский, Н.С.Мироненко, Н.С. Фалькович, Ю.Г.Липец, А.Г.Низамиев каби олимлар тадқиқот олиб боришган.

Миллий ҳунармандчилик тарихчи тадқиқотчиларнинг ҳам ишларида ўрганилган. Жумладан, Ўзбекистонда миллий ҳунармандчилик ва уни “социалистик” асосда саноатлаштиришнинг ижтимоий оқибатлари билан А.Қ.Тўхтаев, Ўзбекистонда миллий ҳунармандчиликнинг ривожланиши (1991–2001йй.) билан У.А.Қиличевлар шуғулланишган. Уларнинг ишларида тадқиқот объектининг ҳудудий хусусиятлари, яъни географиясига ва туризм билан боғлиқлик жиҳатларига аҳамият берилмаган.

Туризмнинг баъзи муаммолари билан республикамизда Э.М.Акромов, Э.А.Аҳмедов, О.Атамирзаев, А.А.Рафиқов, Ф.Комилова, Т.Тошмуродов, А. Норчаев, А.Саидов, А.Солиев, А.Қаюмов, М.Р.Усманов ва бошқалар шуғулланишган.

Давлат мустақиллиги миллий ҳунармандчилик ва туризмни, айниқса, халқаро туризмни ҳар томонлама ривожлантириш учун зарурий шарт-шароитларни яратиб берди. Жумладан, ушбу анъанавий ва миллий кадриятлар билан алоқадор ҳолда кўплаб шаҳар ва шаҳарчаларнинг қайта тикланиши ва ривожланиши учун қатор имкониятлар вужудга келди.

Шу боисдан, юқоридаги фикрларни амалга ошириш ва айни пайтда мазкур соҳаларда кейинги бўлиб ўтган ўзгаришларни ёритиш мақсадида ушбу монография ёзилди.

1-БОБ

Миллий ҳунармандчилик ва туризмнинг табиий, тарихий ва ижтимоий асослари

1.1. Ўзбекистонда миллий ҳунармандчилик ҳамда туризм ривожланишининг тарихий ижтимоий-географик шарт-шароитлари ва омиллари

Маълумки, миллий ҳунармандчилик Ўзбекистонда қадимдан ривожланган ва ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш аждодлардан авлодларга анъанавий тарзида ўргатиб келинган. Бобурнинг “Бобурнома” асарида ҳам бу ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Бирок, ўтган асрдаги сиёсий жараёнлар ва мустақил тузум даврида миллий ҳунармандчилик бутунлай издан чиқди. Фақатгина мустақиллик арафасида бу кадрлар қайта тиклана бошлади.

Т.А. Фаҳрулдинова ўз асарларида Ўзбекистоннинг миллий амалий санъати намуналари, бу санъатнинг аждодлардан авлодларга ўтиши жараёнлари ҳақида санъатшунос олим сифатида мулоҳаза юритган. Т. Абдуллаев XIX–XX асрларда Ўзбекистон ҳунармандчилигининг ривожланиш босқичлари ва тенденцияларини очиб беришга ҳаракат қилган.

“Қайта қуриш” эркинлиги таъсирида ўтган аср 80-йиллари ўрталарида Р.Ҳ.Каримов, Ф.Х. Набиев, Ф.Б. Исоқов асарларида аввалги сиёсий шароитларда четлаб ўтилган ёки бузиб ёритилган тарихнинг баъзи саҳифаларини янгича ёндошиб, ҳолисона таҳлил этишга ҳаракат қилинган.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан кейин тадқиқотчиларнинг миллий ҳунармандчилик ва ҳунармандлар тайёрлаш масаласини ўрганишга бўлган қизиқишлари янада фоллашди. Жумладан, мустақиллик йилларида Ш.Ғойибназаров, И.Жабборов асарлари,² А.Тўқсонов, И.Сулаймонов, А.Қураҳмедов, М.Ҳамидовнинг илмий мақолалари³ эълон қилинган.

² Ғойибназаров Ш. Ижтимоий ривожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. Тошкент, 1994; Жабборов И. Антик маданият ва маданият хазинаси. Тошкент, 1999.

³ Тўқсонов А. Нега ўзбекдан ишчи кам? // Иқтисод ва ҳисобот. 1993. №4; Сулейманов И. К. О кадровом потенциале ремесленников в Узбекистане 20-х годов // Общественные науки в Узбекистане, 1998. № 6; Қураҳмедов А.

Ўзбекистондаги хунармандчилик тарихини бир қатор хорижлик тадқиқотчилар ҳам ўрганишга ҳаракат қилишган. Немис олимлари Жудит Пелтз ва Клаус Пандерлар томонидан яратилган асарларда ўзбек халқининг турмуш тарзи, анъанавий ҳўжалик турлари, шу жумладан миллий хунармандчилик тарихи, унинг соҳалари тўғрисида қисқа маълумотлар учрайди⁴.

Габриеле Келлер томонидан яратилган тадқиқот кенг камровли ва ўзбек анъаналари фотосуратларида акс эттирилиб, шу жумладан, “Тикиш ва тўқиш Ўзбекистонда юксак даражали хунарманчилик намуналари ҳисобланиб, ўзбек аёллари томонидан маҳорат билан амалга оширилади, айниқса, зардўзлик либослари тантаналарда кийилади ва катта эътиборга сазовор”⁵.

Немис тадқиқотчилари Б.Волленвебер, П.Франкеларнинг тадқиқотида муҳим маълумотлар берилган бўлиб, қадимий гламдўзлик марказлари Фарғона, Нурота, Сирдарё, Сурхондарё ва Қорақалпоғистонда кенг ривожланганлиги эътироф этилган⁶.

Мустақиллик йилларида хунармандчиликнинг ривожланиши ҳақида француз тадқиқотчилари томонидан ҳам асарлар яратилган. Масалан, Гералд Дегеорге ва Пиерри Чувенларнинг тадқиқотларида ўзбек хунармандчилиги соҳалари, жумладан, наққошлик каштачилик тарихига оид бўлган маълумотлар берилган⁷.

АҚШлик тадқиқотчилар томонидан миллий хунармандчилик тарихи, унинг ҳозирги ривожланиш хусусиятлари, худудий ўзига ҳослиги тўғрисида қимматли маълумотлар келтириб ўтилган. Риштон кулолчилиги, Марғилонда ипакчилик соҳаси ва тўкувчи хунармандлар ҳақида К.Мэклид, Б.Мехьюлар томонидан берилган маълумотлар учрайди⁸.

Тадқиқотчи А.Қ.Тўхтаев ўз тадқиқотида маъмурий буйруқбозликка асосланган шўролар тузуми даврида миллий хунармандчилик саноат асосига ўтказилиб, анъанавий “Устоз-шоғирд” усулига барҳам берилганлигини, унинг ўрнига миллий хунарманд кадрлар тайёрлаш сиёсатини илгари суриши ва натижада, маҳаллий анъаналар,

Самарқандлик хунармандлар // Фан ва турмуш, 2000. №5; Ҳамидова М. Ўзбегимнинг каштасию зардўзи // Фан ва турмуш, 2000. №5.

⁴ P a n d e r K. Zentralasien. Ossifiedtm: Dumont Reisevertag. 2005. P. 384; Judith Pelts. Uzbekistan entdecken. Berlin, 2007. – 290 p.

⁵ K e l l e r G. Frauen culture in Uzbekistan Denzhngen / 2002. P. 288.

⁶ W o l l e n w e b e r B., F r a n k e P. Uzbekistan. Land zwischen Orient und Okzident. Berlin, Wostok, 2007. P. 91.

⁷ D e g e o r g e G., C h u v i n. Samarkand, Bukhara, Khiva. Paris. Flammarion, 2001. P. 230.

⁸ M a c l e o d C., M a y h e w B. Uzbekistan. The golden road to Samarkand. Hong Kohg. Odyssey, 2008. – 368 p.

устачиликнинг ўзига хос услублари йўқ бўлиб берганлигини, олтин билан боғлиқ заргарлар ва этикдўзлик билан боғлиқ кўнчилар фаолияти давлат томонидан расмий таъкидлаб қўйилганлигини қайд этган. Тадқиқотчининг ҳозирги кун талабларидан келиб чиқиб берган тақлифлари қуйидагилардан иборат:

“... - республика кишлоқларидаги ортикча ишчи кучини иш билан таъминлаш мақсадида кишлоқ хўжалигидаги мавжуд хомашёни қайта ишлашга ихтисослашган касаначиликка асосланган ишлаб чиқаришлар, халқ хунармандчилиги корхоналарини ташкил қилиш;

- ишсиз хотин-қизларни иш билан таъминлаш учун уларни касаначилик ва хунармандчилик тармоқларига кенг жалб қилиш;

- миллий хунармандчиликни ривожлантириш мақсадида анъанавий хунарманд кадрлар тайёрлашнинг “устоз-шоғирд” мактабини расмий қабул қилиш ва шу усулда ўқитишни йўлга қўйиш;

- миллий хунармандчиликни маҳаллий ва енгил саноат тармоқларига қўшмаган ҳолда алоҳида хунармандчилик вазирлигини ташкил этиш”⁹.

Ўтган ўн йил давомида тадқиқотчи берган тақлифларнинг барчаси бугунги кунда амалга оширилмоқда. Жумладан, вазирлик мақомидаги Ўзбекистон “Хунарманд” уюшмаси ҳам ташкил этилган. Бироқ, тармоқнинг ривожланишида унинг ижтимоий-географик асослари ва минтакавий хусусиятлари муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон Республикаси президенти И.А.Каримов Фарғона минтакаси хунармандчилигига қуйидагича баҳо берган:

“Фарғона водийси миллий хунармандчиликнинг атлас тўқиш, кулолчилик, дўппидўзлик, сандиксозлик, ёғоч ўймакорлиги каби турлари қадим-қадимдан ривожланган. Риштон кулолчилик мактаби вақллари Иброҳим Камолов, Рустам Усмонов, Йўлдошали Полвонов, қўқонлик ёғоч ўймакор Ҳасанжон Умаров, ганчкор Жамолiddин Эркабоев, каштадўз Саддиҳон Шомуродова, марғилонлик дўппидўз Турсунхон Нурматова каби қўли гул мураббийлар ана шундай анъаналарни авайлаб-асраб, ривожлантириб келишмоқда. Бу соҳани ёшларга бажонидил ўргатишни истовчи яна юзлаб моҳир хунармандлар бор.

Бу соҳада бор имкониятлардан кенгрок фойдаланиб, хунармандларга мини кредитлар берилгани такомиллаштириш, уларга берилган имтиёзлардан самарали фойдаланиш чора-тадбирларини қўриш зарур”¹⁰.

⁹ Тўхтаев А. Қ. Ўзбекистонда миллий хунармандчилик ва уни “социалистик” асосда саноатлаштиришнинг ижтимоий оқибатлари (1917–1941 йиллар): Тарих фан. ном. ... дис. автореф. Тошкент, 2001.

¹⁰ Ислом Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пи-

Яна бир тарих тадқиқотчиси У.А.Қиличев мустақиллик йилларида Ўзбекистонда миллий хунармандчиликнинг ривожланишини тадқиқ этар экан, миллий хунармандчилик туризмнинг ривожланиш омили эканлигини таъкидлайди. У тадқиқот натижаларига таяниб қуйидаги тавсия ва таклифларни илгари суради:

“... - миллий хунармандчилик билан боғлиқ ташкилот, уюшма, кўмита, жамғармаларнинг ҳуқуқлари ва амалий фаолияти доирасини янада кенгайтириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш;

- соҳа юзасидан халқаро алоқаларни янада кенг йўлга қўйиш, сайёҳлик объектларини жаҳон стандартлари асосида жиҳозлаш, қулай таклифлар орқали туристларни кўпроқ жалб этиш, шу жумладан, миллий хунармандчилик маҳсулотлари сотиладиган бозорлар, марказлар фаолиятини янада жонлантириш;

- Республика “Хунарманд” уюшмаси муассислигида миллий хунармандчилик тарихи юзасидан илмий марказ ташкил этиш;

- миллий хунармандчилик тарихи юзасидан республика миқёсида анжуманлар ташкил этиш¹¹.

Тадқиқотчининг миллий хунармандчиликни ривожлантириш туризмнинг тараққий этишидаги омил эканлигига аҳамият берганлиги, хунармандчилик тарихини ривожлантириш бўйича берган тавсия ва таклифларини юқори баҳолаймиз. Аммо, Ўзбекистонда миллий хунармандчилик ва туризмни ривожлантиришнинг ижтимоий-географик асосларини тадқиқ этиш ўзига хос специфик долзарбликка эга.

Туризм ХХI асрда энг тараққий этадиган жараён бўлиб, у энг муҳим даромад манбаига ҳам айланади. Туризм мамлакатлар хўжалик тизимига таъсир кўрсатиб, унинг хизматлар кўрсатиш соҳасига ихтисослашувига ҳам сабаб бўлади. Бугунги кунда туризм ва хизматлар кўрсатиш жараёнларига оид кўплаб илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Географ-тадқиқотчилардан М.Р.Усмонов Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг минтақавий хусусиятларини (Самарқанд вилояти мисолида) тадқиқ этиши натижасида республиканинг барча минтақаларига тегишли қуйидаги мулоҳазаларни келтиради:

Минтақаларда туризм индустрияси ва инфратузилмасини шакллантириш, улар билан боғлиқ масалаларга устувор аҳамият бериш керак. Бу борада, хусусан, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Хоразм, Сурхондарё ва Фарғона водийсида мазкур соҳага жиддий ёндошиш талаб этилади; минтақалар туристик имкониятларидан самарали фойдала-

ровард мақсадимиз. Тошкент: Ўзбекистон, 2000. 8-том. 207-бет.

¹¹ Қ и л и ч е в У. А. Ўзбекистонда миллий хунармандчиликнинг ривожланиши (1991-2006 йй.): Тарих фан. ном. ... дис. автореф. Тошкент, 2010.

ниш ва мавжуд муаммоларни ўрганишда сўров тадқиқот усулидан кенг кўламда фойдаланиш, турли босқичдаги ҳудудий туристик мажмуалар шаклланишини такомиллаштириш, кабилар шулар жумласидандир.

Умумжаҳон туризм соҳаси сўнгги ярим аср давомида турли муаммоларнинг салбий таъсирига учради. Табiiй офатлар ва эпидемиялар, жиддий ижтимоий портлашлар ва урушлар ҳамда жанговар ҳаракатлар, иқтисодий инқирозлар ва терроризм каби ҳодисалар соҳанинг ривожланишига етарлича тўсқинлик кўрсатди. Ана шундай хавфларга қаршилиқ кўрсатар экан, туризм индустрияси мураккаб ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий шароитларга мослашиш ва фаолият юритиш кўникмаларини ўзлаштириб олди.

Шуни таъкидлаш лозимки, БМТ нинг умумжаҳон туризм ташкилоти (ЮНВТО) маълумотига кўра, 2007 йилда халқаро туристларнинг оқими тахминан 6% га ортган ва хорижий мамлакатларга ташриф буюраётган туристларнинг умумий сони 900 млн. нафарни ташкил этган. Бу бор-йўғи икки йил аввал қайд этилган ва рекорд натижа сифатида эътироф этилган 800 млн. нафар туристик ташриф кўрсаткичидан анча юқори ҳисобланади. Дунёнинг барча минтақаларида ЮНВТО нинг узоқ муддатли прогнозларида белгиланган кўрсаткичларнинг ортиши кузатилган. Мисол учун, дунёдаги энг йирик туристик минтақа ҳисобланувчи Европада ўсиш суръати 4% ни ташкил қилиб, халқаро туристик ташрифларнинг умумий сони 480 миллиондан ортиб кетди.

Бироқ, ЮНВТО экспертларининг таъкидлашича, энг салмоқли ўзгаришлар шарқий йўналишда содир бўлган, ҳолбуки ривожланаётган мамлакатларнинг аксарият қисми айнан Шарқда жойлашган. Хусусан, сўнгги ўн йилликда янги ва жадал ривожланаётган бозорлардаги туризмнинг ўсиш суръати 6–8 % ни ташкил қилган, бу кўрсаткич sanoати ривожаланган мамлакатларникига қараганда қарийб икки баробар юқоридир. Буни изоҳлай туриб таъкидлаш зарурки, ривожланмаган мамлакатларнинг 70 % и учун туризм соҳасидан тушадиган даромад иқтисодиётнинг катта улушини ташкил қилади.

2008 йил бошларида воқеаларнинг ривожи доимгидек кечаётган эди. Январдан апрелгача бўлган давр мобайнида (бу, одатда, туризм учун энг яхши деб ҳисобланмайдиган ойлар бўлсада, иқтисодий инқироз ҳали кенг миқёсда тарқалмаган эди) туристик хизматларнинг дунё бўйича ҳажми бироз камайган бўлса-да (ўсиш 5% ни ташкил қилган эди), барибир ЮНВТО нинг узоқ муддатли прогноз кўрсаткичларидан 1% га ортиқ эди. Лекин, йил ўрталарига бориб туризм

соҳасида инкирознинг салбий таъсири сезила бошлади. Жорий йилнинг якунига келиб умумжаҳон экспертлар ҳамжамияти тармоқдаги кўрсаткичлар пасайишини қайд этса-да, барибир, узок муддатли прогнозларни ижобий деб баҳолади.

Жаҳон иқтисодиётида жиддий бўҳронлар кузатилаётгани ва улар тобора кенгайиб бормоқда. Халқаро валюта жамғармаси экспертларининг фикрларига кўра, бу инкироз Иккинчи жаҳон урушидан кейин содир бўлаётган иқтисодий тангликлар ичида энг кучлиси бўлиб, тизимли хусусиятга эга. Инкироз молия бозорларининг пароканда бўлиши билан чекланмасдан, Америка ва Европа бозорларининг энг муҳим истеъмол секторларини издан чикарди.

ЮНВТО ташкилотининг бош қотиби Франческо Франжиаллининг UNWTO News нашрининг сўнгги сонидagi умумжаҳон туризм индустриясига қилган мурожаатида қуйидагилар баён этилган:

“Реал иқтисодиёт соҳасини ҳам ишғол қилган инкироз туризм соҳасига салбий таъсир кўрсата бошлади – истеъмол бўйича, шу жумладан транспорт ва ҳордик олимп учун сарфланадиган харажатлар сезиларли даражада камайиб кетди”.

Халқаро туризм ташкилоти раҳбарининг фикрича, истеъмол харажатларининг камайиши, ривожланган мамлакатлардаги туризм индустриясининг ўзаги ҳисобланмиш кичик ва ўрта бизнесга жуда кучли таъсир кўрсатган.

Франческо Франжиаллининг фикрича, содир бўлаётган иқтисодий бўҳронлар оқибатида иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари туризмдан кўра камроқ талофат кўради ва шу билан бирга инкирознинг салбий таъсирини муайян даражада юмшатиб бериши мумкин. Лекин воқеаларнинг саёҳатлар ва ҳордик чиқариш индустрияси учун салбий сценарий асосида кечинини ҳам инobatга олиш лозимлигини таъкидлайди.

ЮНВТОнинг экспертлар ҳамжамияти ўз етакчиси фикрига қўшилган ҳолда, 2009 йилнинг баҳорги туристик мавсуми бошланишига қадар вазият яхшиланиши борасида анча эҳтиёткор ва босиқ прогнозларни эълон қилган. Шу билан бирга, мутахассисларнинг тахминига кўра, саёҳатларга бўлган талаб кейинги йилнинг ёзида яна ортиши мумкин, бунинг учун жаҳондаги иқтисодий вазият ҳеч бўлмаганда ҳозирги даражада қолиши керак.

2008 йилнинг кириб келишидан анча аввал, воқеаларнинг ана шундай ривожланишини олдини олган ҳолда, ЮНВТО ташкилоти жаҳон туризмга нисбатан қилинадиган инкирозий хуруж таъсирини қайтаришга қаратилган тайёргарлик ишларини бошлаб юборган эди. Ташкилотнинг масъул ходими, ЮНВТО профессори Питер Келлер-

га биринчи навбатда бажарилиши лозим бўлган вазифалар режасини ишлаб чиқиш топширилган.

Ана шундай вазифаларнинг бири – бу юзага келиши мумкин бўлган иқтисодий калтисликлар ва сўнги йилларда содир бўлган инкирозларнинг оқибатларини баҳолаш, уларнинг жаҳон туризмига таъсирини таҳлили ва, шунингдек, вазият ўзгаришига сабаб бўлувчи энг муҳим омилларни белгилашдан иборат.

Профессор Келлер гуруҳи томонидан бажарилган ишлар бўйича дастлабки натижалар “Жаҳон туризмидаги глобал дисбаланслар ва тузилмавий ўзгаришлар” деб номланган тадқиқотда ЮНВТО ижроия кўмитасининг 84-сессиясида (Мадрид, Испания, 2008 йил октябрь) эълон қилинган эди. Сўнгра, тегишли кўшимчалар ва тузатишлар киритилиб, Лондонда бўлиб ўтган туризм ярмаркасида (World Travel Market-2008) тақдим этилган.

Профессор Келлернинг фикрича: “Узоқ муддатли прогнозларни белгилашда муайян ноаниқликлар мавжуд бўлса-да, бугунги кундаги иқтисодий танглик (Европада) ҳукм сурган шароитда туризм баркарор сектор сифатида тан олинаёпти”.

Шу сабабларга кўра, ЮНВТО Ижроия кенгаши томонидан қуйидаги қарорлар қабул қилинган:

- ўз аъзоларидан таркиб топган ва ЮНВТО нинг ҳақиқий ва кўшилган аъзолари учун очик бўлган “Туризм баркарорлиги бўйича Кўмита” (TRC – Tourism Resilience Committee) тузиш;

- ҳаво транспорти ва асосий миллий туризм бозорларидаги вазиятга алоҳида эътибор бера туриб, иқтисодий таъсирлар бўйича кўшимча маълумот жамлаш йўли билан, бу ишга ҳар томонлама кўмак бериш ва қўллаб-қувватлаш;

- барча манфаатдор томонларни замонавий технологиялар воситасида энг муҳим ва долзарб маълумотлар билан ўз вақтида таъминлаб туриш, инкирознинг салбий таъсирларига “тезкор жавоб қайтариш” амалиётини қўллаш бўйича зарур шарт-шароитларни яратиш.

Таъкидлаш керакки, бу ЮНВТО томонидан жаҳон туризм ҳамжамияти кучларини табиий ва техноген хусусиятга эга инкирозий вазиятлар оқибатларини бартараф қилишга йўналтириш бўйича тадбирларнинг биринчиси эмас.

Бир қатор Осиё мамлакатларида туризм соҳаси бўйича фаолият кўрсатаётган ташкилотларнинг маъмурияти ЮНВТО нинг тавсияларидан унумли фойдаланмоқда.

Умумжаҳон иқтисодий ва молиявий инкирозининг Осиёдаги туризм бозорига кўрсатаётган таъсири ЮНВТОнинг Хитойда яқинда бў-

либ ўтган “Туризм ва Осиё-Тинч океани минтақаси учун ривожланиш истиқболлари” иккинчи конференциясида ҳам муҳокама қилинган. Мазкур форумда иштирок этган 25 мамалакатнинг 100 дан ортиқ экспертлари минтақа ривожланишида туризмнинг ўрни ниҳоятда муҳим эканлигини таъкидлаганлар.

“ЮНВТО барометри – 2008” маълумотларига кўра Осиё-Тинч океани минтақаси – туризм энг тез ривожланаётган минтақа ҳисобланади, лекин бу ерда ҳам ўсиш суръати пасаяётганлиги кузатишда. Масалан, 2008 йилнинг январь-октябрь ойлари мобайнида мазкур минтақада халқаро туристик ташрифларнинг умумий ўсиши 3% ни ташкил этган, ваҳоланки, 2007 йил учун бу кўрсаткич 10,5% га тенг бўлган эди.

Ўсиш суръатининг пасайиши, айниқса, нефть нархининг тез-тез ўзгариши, минтақавий турмахсулотнинг транспорт билан боғлиқ таркибий қисми қимматлашишига ва ҳаво орқали йўловчи ташиш ҳажми камайишига олиб келди. Туризм соҳасидаги кўрсаткичларнинг дунё миқёсида пасайиши глобал хусусият касб этмоқда ва мазкур минтақанинг туризм бўйича асосий бозорларида ҳам салбий таъсирлар кузатишда. Туризмдан тушаётган маблағларнинг умумий ҳажми тўғрисида ҳозирчалик аниқ маълумотлар бўлмаса-да, бу кўрсаткич ҳам камайиши кутилапти: сайёҳатларнинг давомийлиги қисқарган, туристик харажатларда ҳам, жумладан истиқомат ва кўнгил очар томошалар соҳасида ҳам сезиларли даражада камайиш кузатишда.

Экспертлар ҳамжамиятининг фикрича, қисқа муддатли прогнозларга кўра, туризм, гарчи аввалгига қараганда анча секинроқ бўлса-да, лекин етарли даражада ўз мавқеини тиклашга ва мустаҳкамлашга ҳаракат қилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, минтақавий иқтисодиёт тикланишида муҳим омил бўлиши мумкин.

ЮНВТО қарорига кўра қуйидагилар белгиланган:

- туризм мамлакат учун, иқтисодиётнинг бошқа секторларига қараганда кўпроқ афзалликларни яратиб бериши мумкин, сабаби – инсон табиатига хос бўлган алоҳида мобиллик мавжуд, айнан шу хислат ҳисобига туризм соҳаси доим ривожланиб келган ва ривожланаверади;

- ишбилармонлик ва ҳордиқ чиқариш билан боғлиқ туризм савдосотик ривожланишини рағбатлантиради, коммуникациялар кенгайишига туртки бўлиб хизмат қилади ва замонавий турмуш тарзини қўллаб-қувватлайди;

- туризм – хизматлар экспортининг энг йирик секторларидан бўлиб, дунё миқёсида ривожланишнинг энг аҳамиятли таркибий қисми сифатида эътироф этилаверади.

Иқтисодий инкирознинг Ўзбекистондаги туризм бозорига кўрсатаётган таъсирига бағишланган ва Otex SA. com. компанияси билан ҳамкорликда 2008 йилнинг октябрь-ноябрь ойларида ўтказилган сўров натижаларига қайтадиган бўлсак, дастлабки хулосаларга кўра, мамлакат туризм бозорининг, умуман олганда, жаҳон иқтисодиётида содир бўлаётган ҳолатларга нисбатан муносабатида хотиржамлик кузатилади. Лекин, масаланинг яна бир жиҳатини ҳам назарда тутиш зарур. Одатда, турли кўринишдаги сўровларда унинг анча сустиги намоён бўлади.

Мамлакатта ташиф буюраётган чет эллик туристларнинг умумий сонига эътибор қаратилганда, турли фирмалар учун бу кўрсаткич турлича эканлигини ҳисобга олган ҳолда айтиш мумкинки, Ўзбекистонга туристик ташифларнинг ўсиш суръатлари 35% дан 5% гачани ташкил этади. Шу билан бирга, Самарқанд шаҳрида фаолият кўрсатаётган “Silk Road Destination” фирмаси маълумотларига кўра, маҳаллий туроператорлар томонидан қабул қилинаётган чет эллик сайёҳлар сонининг ўтган йилги кўрсаткичлар даражасини агар Осиё минтақасидаги бошқа йўналишлар бўйича туристик кўрсаткичларнинг кескин ортиши билан солиштирилса, сезиларли ўзгаришлар кузатилмайди.

Туристларни қабул қилувчи ва чет элга сайёҳларни жўнатувчи туроператорларнинг аксарияти “Келаси йиллар учун прогнозлар қилиши мушкул вазифа, сабаби инкироз биздаги нархлар шаклланишига деярли таъсир кўрсатмади”, деган умумий фикрни билдирдилар. Бошқа операторларнинг фикрича, “Агар, инкироз туфайли мижозларимизнинг харид қилиш имкониятлари пасаядиган бўлса, ўсишнинг умумий суръатлари ҳам пасайиб кетади. Бироқ олдиндан ўринларни банд қилиш бўйича кўрсаткич даражаси кўтарилди ва бу кўрсаткич 2009 йил учун сайёҳлик турларини сотиш жараёнида ўзгариши эҳтимолдан холи эмас”.

Туризмнинг Ўзбекистонда шаклланган бозорига умумий баҳо беришда, туроператорларнинг аксарият қисми иқтисодиётнинг жаҳон бозори билан интеграллашувининг даражаси айтарли юқори бўлмагани учун, биз умумжаҳон иқтисодий ва молиявий инкирози оқибатларининг салбий таъсирини тўғридан-тўғри ҳис қилмаяпмиз. Лекин мижозларимизнинг харид қилиш имконияти пасайиши билан боғлиқ вазият, айниқса, тур операторларни ҳавотирга солмоқда.

Ўтган асрнинг иккинчи яримидан ҳозирга қадар туристларнинг асосий оқими Европага қаратилган. Бунинг сабаби бевосита унинг ижтимоий-географик ўрни қулайлиги, кам сонли ва кўп миллатли

халкларнинг тўпланганлиги яъни, урф-одатлар ва маданиятларнинг уйғунлашуви, туризмни тарғиб қилиш жараёнининг тезлашиши ёки ахборотлар кўламининг ортиши каби омиллардир. XX асрда инсоният тарихидаги уйғонинг даври сифатида ўрта асрларда Европадаги (XV аср ва ундан кейинги давр) санъат ва маданиятнинг ривожланиш даврини қайд этишсади. Бирок, бугунги кунда уйғонинг даври дастлаб IX асрдан Осиёда бошланганлигини европаликларнинг ўзлари ҳам тая олишмоқда. Жумладан, Ўрта Осиёда бу даврда кулолчилик, заргарлик ва зардўзлик, мисгарлик, қандакорлик ва тоштарошлик ривожланган.

Кулолчилик милоддан аввал 3 минг йилликнинг бошларида пайдо бўлган. Кейинчалик лойдан ясалган идишлар махсус хумдонларда пиширилган.

Неолит даврида идишларни таги учли қилиб тайёрланиб, ерга санчиб қўйилган. Энеолит даврида эса Шарқ мамлакатларида ҳамда қадимги Грецияда нафис кулолчилик санъати ривожланган, меъморчиликда сополдан фойдаланила бошлаган.

VIII–XII асрларда кулолчилик Ўрта Осиёда ривожланган. Бу Афросиёб ва Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидан тошилган кулолчилик буюмлари мисол бўла олади. Ўша даврда Ўрта Осиё маданияти жадал суръатлар билан ривожланган, бу янги юксалиш даври бўлган. Кўпгина олимлар, ёзувчи ва мутафаккирлар (Абу Али ибн Сино, Беруний, Фирдавсий, Рудакийлар) етишиб чиққан. Бутун дунёга машҳур бўлган меъморчилик обидалари бунёд этилган.

Мўғиллар босқини даврида Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв ва Балх ёнғин остида қолган, оқибатда кулолчилик санъати ривожининг кенгайиши юз тутган. Кейинчалик XIV асрдан бошлаб Ўрта Осиё ҳудудида кулолчилик яна жадал суръатлар билан ривожланган.

Амир Темури ҳукмронлиги даврида қадимий Самарқанд қиёфаси бутунлай ўзгариб, янгича усулда қайта қурилган ва у янада гўзаллашган. Шаҳарда Кўксарой, Бибиҳоним масжиди ва Шоҳизинда макбараси қурилган. Амир Темури Самарқандни жаҳоннинг йирик савдо ва хунармандчилик марказига айлантириш мақсадида бир қанча тадбирларни амалга оширган. У, энг аввало бивокорлик, кулолчилик, темирчилик, заргарлик, тўқувчилик ва қоғоз ишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантиришга катта эътибор берган. Шаҳар ичи ва атрофидаги қосибларни ўз хунарларига қараб алоҳида гузарларга жойлаштириб, улар учун йўлнинг икки томонига савдо дўконлари қуришга фармоиш берган. Бу дўконлар Бибиҳоним масжидидан

то Шердор мадрасасигача чўзилган йўлнинг икки томонини банд қилган. Амир Темур Шахрисабз ва Самарқандга дунёнинг кўп жойларидан моҳир хунарманд ва кўли гул усталарни тўплаб, у ерни йирик хунармандчилик ва савдо марказига айлантирган.

Соҳибқирон шаҳарнинг шуҳратини ошириш борасида кўп саъй-ҳаракатлар қилган. “Дамашқдан фазл хунар эгаларини, турли-туман санъат аҳиллари – тўқувчилар, сангтарошлар, дурадгорлар, чодир тикувчилар, наққошлар, ёй ясовчилар, камон ва бошқа қурол-яроқлар ясайдиган, шиша ва сапол идишлар ишлаб чиқарадиган хунармандларни Самарқандга олиб келган”, – деб ёзади Испания элчиси Руи Ганзалис де Клавихо.

Соҳибқирон ҳар қандай хунар ва касб бўлмасин, агар унда бирор фазилат ва шароит бўлса, шу касбни эгаллашга ғоятда меҳр кўйган. Унинг бевосита раҳбарлигида сопол идишлар – гулдон, пиёла, коса, кўза, хум ва бошқа сержило буюмлар, ўймакор нақшлар, эшиклар, устунлар, панжаралар, чойнак, чойжўш, офтоба, жом, баркаш, даст-гўй, хунармандчиликнинг заргарлик, мисгарлик, тоштарошлик, шисасозлик, пичоқсозлик, эгарчилик, аравасозлик, чилангарлик, бинокорлик каби турлари етакчи ўрин эгаллаган. Амир Темур хукмронлиги даврида хунармандчиликнинг нозик турларидан бири – заргарлик санъати ҳам юксак даражада ривожланган. Заргарлик буюмларининг энг нозик хиллари олтин ва қумушдан тайёрланиб, унга феруза, лаъл, ёқут, марварид сингари асл тошлардан безак тушириб янада сайқал берилган. Бу даврда эркақлар учун камар ва узуклар, аёлларнинг бошига киядиган безаклар, тиллақош, болоабру, зирак, туморлар кўплаб тайёрланган.

Амир Темур давлатининг пойтахти Самарқанд Шарқда йирик қоғоз ишлаб чиқарувчи марказ ҳисобланган. Самарқанднинг ғоят юпка, нафис ва силлиқлиги билан ажралиб турадиган олий нав қоғозларининг бозори чаккон бўлган. Мирзо Бобур Самарқанд қоғозига юқори баҳо бериб: “Оламда яхши қоғоз Самарқанддан чиқар, жувози қоғозлар суйи тамом Кониғилдан келадур”, – деб ёзган эди.

Тоштарошлик ҳам Амир Темур замонасида жуда тараққий этган. Бу даврда Самарқанднинг ўзида 360 тоштарошлик устахонаси бўлиб, 1000 дан ортиқ одам шу хунар билан кун кечирган. Тоштарошлар мрамардан безакли товоқ, гулдон, лаган, коса, шамдон ва шу каби кўпгина уй-рўзгор идишларини ясаб, четига гир айлантириб форс тилида байтлар ва араб тилида дуоларни бўртма нақш усулида битишган. Мрамарга ўйиб гул солувчи маҳаллий усталар бу хил ёзув-

ларни хуснихатда жуда моҳирона битганлар. Усталар бино панеллари, эшик атрофлари ёки бинонинг бошқа қисмлари ҳамда сағаналар учун қоплама сифатида ишлатиш учун мрамр тахтачалар тайёрлаганлар¹².

Хоразмлик хунармандлар XIX–XX аср Хива қандакорлик анъаналарини бойитадиган буюмларни яратганлар. 1930 йилда кооператив артели (корхона)да қулолчилик ишлари давом эттирилган. Ўша даврда қулоллар жуда қамайиб кетган.

Сопол маҳсулотларининг тури жуда кўп бўлиб, рўзғорда (озик-овқат маҳсулотлари, сув сақланадига кўза, офтоба, хурма, гупи, хум, машрафа; овқатланиш учун ишлатиладиган пиёла, коса, товоқ, лаган; шунингдек, шамдон, гулдон каби рўзғор буюмлари ва бошқалар), архитектурада (сополак, кошин, қувур ва бошқалар), ҳозирга қадар саноатда (металлургия корхоналарида ўтга чидамли сопол қолиплар ва шу қабилар) кўп ишлатилади. Болалар ўйинчоқлари, айрим безак буюмлари (хайқалча, йирик хайқаллар) ҳам сополдан тайёрланади.

Ўрта Осиё қулолчилигида феруза-зангори, тўқ қўқ (кобальт), яшил (мис оксиди) каби сир турлари кенг тарқалган. Ўтмишда сир ва бўёқларни қулолларнинг ўзлари тайёрлаганлар; Ҳозирги кунда эса, кўпинча, фабрикаларда таёрланган кўрғошин сирларидан фойдаланилади. Ўрта Осиёда сопол идиш ва буюмлар тайёрлашнинг кенг тарқалган икки усули мавжуд:

1. Қулолчилик чархисиз, қўлда ишланадиган сирсиз сопол Ўрта Осиёнинг тоғли туманларида, айниқса Тожикистоннинг тоғли қишлоқларида, Помирда ривожланган. Бу ерларда қулолчилик билан, асосан, аёллар шуғулланганлар.

2. Узок таракқиёт даврини бошидан кечирган, такомиллашган қулолчилик чархи ёрдамида тайёрланадиган сирли сопол маҳсулотлари Зарафшон, Сурхондарё, Амударё, Фарғона, Хисор, Хоразм воҳаларида ривожланган бўлиб, бу ерлардаги қулолчилик, асосан, эркаклар касбига айланган.

Зардўзлик ҳам Осиёда қадимий тарихга эга. Қўлёмаларнинг гувоҳлик беришича, зардўзлик Осиё, Ғарбий Европа, Туркия ва Афғонистонда қадимдан машҳур бўлган. Археологик қазималар натижасида эрамининг I–II асрига оид буюмлар топилган. Алишер Навоий, Беруний, Фитрат каби буюк ёзувчи ва олимларимизнинг қўлёмаларидан биламизки, зардўзлик санъати Ўрта асрларда ҳам машҳур бўлган, аммо у XX асрга келиб гуллаб-яшнаган.

Ўрта Осиёда мисгарлик машғулоти ҳақидаги маълумотлар Геродот ва Страбон асарларида учрайди. X асрда араб сайёҳи ва географи Мақдисийнинг ёзишича, араб мамлакатларига ўша даврда қатта мис

¹² Соҳибқирон даврида хунармандчилик // Тошкент оқшоми, 2004 йил июль).

қозонлар, нафис мис қадахлар Самарқанддан, мис чироқлар эса Бухордан келтирилган.

XI – XII асрларда Термиз мисгарлари ҳам майда гул солиш санъатида шуҳрат қозонган. Ўрта Осиёда мисгарлар XV – XVII асрларда бронзадан буюмлар ясашга кўпроқ эътибор беришган. IX – XI асрларда шаҳарлар ривож топиб, хунармандчилик кенг ёйилгач, мис идишлар, қуроқлар, от абзалларига, эшик ва дарвозаларнинг занжир, зулфин, туткичларига ўйиб нақш тушуриш санъати янада ривожланган.

Археологик топилмалар ўймақорлик санъатининг Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистон ҳудудида жуда қадимдан ривожланганини кўрсатади. Бухоро, Самарқанд, Хива обидалари, шунингдек, Термиз, Шаҳрисабз, Қўқон шаҳар ва қишлоқларида сақланган архитектура ёдгорликлари ганч, ёғоч, тош ўймақорлиги билан жозибадор безатилганки, безашнинг турли усул ва услублари Ўрта Осиё ва Ўзбекистонда ўймақорлик санъатининг юксак даражага кўтарилганлигини кўрсатади.

Хунармандчилик инсоннинг ишлаб чиқариш фаолияти туфайли вужудга келиб, кишилиқ жамияти ривожини оқибатида аста-секин деҳқончилик ва чорвачилиқдан ажралиб чиққан турли ижтимоий формациялар доирасида техника ривожини билан алоқадор ҳолда такомиллаша борган санъат ишлаб чиқариш куртагидир. Турли ихтисосликлар, яъни каштачилик, зардўзлик, заргарлик, дўппидўзлик, кулолчилик, дурадгорчилик, гиламчилик, тўқувчилик, тикувчилик, мисгарлик, темирчилик, бинокорлик, ўймақорлик ва бошқалар ушбу жараён натижасидир.

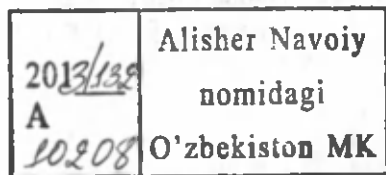
Жамият тараққиёти босқичларида меҳнат тақсимотининг чуқурлашиши билан алоқадор ҳолда хунармандчиликнинг 3 (уч) тури шаклланган:

- 1) уй хунармандчилиги;
- 2) буюртма билан маҳсулот тайёрлайдиган хунармандчилик;
- 3) бозор учун маҳсулот тайёрлайдиган хунармандчилик.

Уй хунармандчилиги капитализмга қадар бўлган даврларда хунармандчиликнинг энг кўп тарқалган тури бўлди.

Шаҳарлар ривожини буюртма билан хунармандчилик маҳсулотларини тайёрлаш ва бозорга хунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ривожини билан узвий боғлиқдир.

Давр тақосини билан хунармандчиликнинг янгидан-янги турлари вужудга келди. Хунармандлар ҳам турли маҳсулотлар тайёрлаш бўйича ихтисослаша бордилар. Айрим кишилар маҳаллалар, шаҳарлар хунармандчиликнинг маълум маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослаша бордилар.

Милодий бир минг йиллик ва икки минг йилликнинг бошларида шарқ мамлакатларида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар Европа бозорларида кадрланди.

Ўрта Осиёда хунармандчилик бронза асрида дехқончиликдан ажралиб чиққан. Милоднинг дастлабки асрларида Ўрта Осиёда йирик хунармандчилик марказлари пайдо бўлган. IX–X асрларда ип-мато, гилам, шойи, мис ва темирдан ярок-аслаҳа, пичоқ тайёрлаш авж олган. XII–XIII асрларда дурадгорлик, тикувчилик, этикдўзлик, кўнчилик каби 40 дан ортиқ хунармандчилик турлари мавжуд бўлган. XIII асрда муғуллар босқини туфайли хунармандчиликнинг ривожини анча сустлашган. XIV–XV асрлардан хунармандчилик яна ривожлана борган. Ўрта Осиёда хунармандчиликнинг барча турлари XX асрнинг 20-йиллари гача сақланган. Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Хива, Тошкент каби шаҳарларнинг ишлаб чиқариш муносабатларида хунармандчилик катта роль ўйнаган.

XX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек хунармандчилигининг аҳволи яхшиланган, уларнинг асосий қисми дастлаб артелларга кейинчалик эса завод-фабрикаларга, бадий буюмлар қорхоналарига жалб қилинган.

Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Хива, Тошкент каби шаҳарларнинг ишлаб чиқариш муносабатларида хунармандчилик катта роль ўйнайди. Хунармандчилик кенг тарқалган ҳудудлардан бири Фарғона водийси ҳисобланади. Миллий хунармандчилик марказларидан бири бўлган Фарғона водийси қадимдан илм-фан, маданият ва маърифат ўчоғи бўлиб келган.

Қадимги Риштон, Марғилон, Шохимардон, Андижон, Асака, Поп, Чуст, Қўқон ва бошқа шаҳар, қишлоқлар ҳамда маҳаллаларда миллий хунармандчиликнинг жуда кўп йўналишлари ривожланиб авлодлардан авлодларга ўтиб келган.

1.2. Мустақиллик йилларида миллий хунармандчиликни ривожлантиришнинг зарурияти ва унинг туризмдаги аҳамияти

Кулолчилик – хунармандчиликнинг лойдан турли-туман буюмлар ишланадиган соҳасидир. Кулолчилик қора лойдан мўъжизакор гўзаллик яратган Шарқнинг энг қадимий ҳамда навқирон санъати ҳисобланади. Қора лой – саховат ва ҳалоллик тимсолидир. Тупроқ инсоннинг барча эҳтиёжини ўз зиммасига олган фаровонлик, тўқинлик, रिзқ-рўз, гўзалликнинг энг олий кўриниши – санъатнинг заминидир.

Кулолчилик билан дунёнинг барча халқлари шуғулланадилар. Улар ўзига хос томонлари билан бир-биридан фарқ қилади. Ўзбек кулолчилиги узок тарихга, ажойиб анъаналар, шакл-мазмун, ижодий жараён ва ўзига хос услубга эга. Сопол буюмлар содда бўлсада, кўриниши, сақланиши, қисмларининг аниқлиги, нақшининг бадий жойланиши билан ўзбек кулолларини жаҳонга танитиб келмоқда. Кулолчилик хунари дайдан пиёла, коса, товок, хум, кўза, лаган, тандир ва бошқа буюмлар, турли-туман ўйинчоқлар тайёрланадиган соҳадир.

Махсус тупроқни ўта қиздирганда тошсимон бўлиб пишишини, ундан ҳар хил идишлар тайёрлаш мумкинлигини одамлар қадимдан билишган.

Кулол ишлаб чиқарган буюмларида оқ, яшил, ложувард ранглардан фойдаланган. Бу рангларни тайёрлаш технологиясини хунармандлар ҳам яхши билишган. Идиш тайёрлагандан сўнг қўлда ва штамп ёрдамида нақш қизилган, унга сир берилиб, офтобда қуритилиб, печда қиздирилган. Усталар сирни ўзлари тайёрлаганлар. Қорақумга бориб ўтин йиғилган ва уни ёқиб, қулини устахонага олиб келиб 3 қисм кулга, 1 қисм шиша қукуни қўшилган. Уни бирор идишда сув билан аралаштириб тайёрланган бодияга сурилган. Кейин бодияни ўтда пиширишда унга юмалоқ суюқлик ташланган. У ўтда бодияга ўралиб рангини ўзгартирган. Қум қукунини сув билан аралаштириб совитилган ҳамда тозаланган. Унга ун ва озгина мис оксиди қўшиб тайёрланган, сўнгра бодия сиртига суртилган.

Ҳар бир хунарнинг ўзига хос машаққати сир-асрорлари мавжуд. Қадимда ота-боболаримиз бадий кулолчилик сирларини ва тажрибаларини фақат ўз шогирдларига ўргатиб, ўзгалардан сир сақлашган. Ота-боболаримиз асрлар давомида кулолчилик сир-асрорларини ўрганиб, ҳар бир махсулотнинг сифатига, бадий кийматига, фойдаланишда қулайлигига ва унинг умрбоқийлигига алоҳида эътибор берганлар. Шунинг учун ҳам улар тайёрлаган оддий сопол пиёладан тортиб Шарқ меъморчилигини безаб турган кошинларнинг умрбоқийлиги ҳозирги даврга қадар дунё аҳлини ҳайратга солмоқда. Бунга эришиш учун ота-боболаримиз юқори сифатли, ғоят чидамли ҳамда давр синовларидан ўтган материаллардан кенг фойдаланиб келган. Ўтмишда тупроқдан қорачирик, шамдон, сархона, жомашов, хум ҳамда овқат пишириладиган сопол идишлар тайёрланган, лекин кейинги вақтга келиб буларга эҳтиёж камайганлиги учун улар йўқолиб бормоқда. Ҳозир товок, гулдон, лаган, пиёла, тандир ва бошқалар кўп ишлаб чиқарилмоқда. Кулолчиликда асосий хомашё тупроқ ҳисобланади.

Тупроқларинг соғ тупроқ, қора тупроқ, кўкимтир, кизил лойкор турлари бўлади. Кулолчиликда ишлатиладиган лой ўзининг хусусияти ва ишлатиладиган буюмига қараб бир неча гуруҳга бўлинади.

Лойи гулдон – сершира лой. Бу лойдан жуда нозик гулдонлар ясалади. У эластик хусусиятга эга бўлиб, жуша лойи қўшилган бўлади.

Чинни лой ёки оқ лой – ярим фоянс бўлиб, қорамтир лой, оқтош ва ишқор кўшилиб тайёрланади. Бу лойдан коса, пиёла, лаган ва бошқалар тайёрланади.

Кесма кошин лой – ўтга чидамли қорамтир лойдан гилтавага оқтош ёки оқ кум қўшиб тайёрланади. Ундан ҳар хил мозаикали кошинлар тайёрланади.

Кошин лой – ширачли лойга кварс қуми қўшиб, ундан ҳар хил кошинлар тайёрланади.

Косагар лой – патлой ёки товоқ лой деб ҳам юритилади. Бу лой соғ тупроққа камиш қозғоғини аралаштириб тайёрланади. Ундан ясси юзали идишлар тайёрланади.

Кўзагар лойи – 60-70 % пластик ёғли лой ва 30-40 % соғ тупроқдан иборат бўлади. Ундан хум, гулдон, кўза ва бошқалар тайёрланади. Кулолчиликда шамод, гилтава, бўёқлар, ангоб, чарх, мўйқалам, мола, қатта мола, кичкина мола, сим, нақшин қолип, лабгир, лаган қолип, паргор қалам, когикорд, тарок, таги қалам, гугимақ, туппа ва бошқалар ишлатилади. Кулолчиликда лойни усталар ҳар хил технологияда тайёрлайдилар. Махсус тупроқдан лой килиниб, уни тепиб муштлаб пишитилади. Лой тайёрлаш учун уйнинг ички қисмида ҳовузга ўхшаш унча чуқур бўлмаган жой ажратилади. Бу ҳовуз пишиқ ғиштдан тайёрланади. Лой 20 кунгача ҳар куни сув сепиб пишитилади, шунда лой ичида тўпланиб қолган ҳаво йўқолади. Агар лойда ҳаво қолиб кетса, идишни печкада киздирганда ўша бўшлиқ яна катталашиб, идиш тешиқ бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун лой қанча кўп пишитилса, шунча сифатли маҳсулот олинади. Кулолчилик чархиди идишлар тайёрланади. Чарх қатта ва кичик ёғоч ғилдиракдан иборат бўлади. Ёғоч ўқ билан бирлаштирилади. Кулол чархининг пастдаги қатта ғилдирагини айлангириб туради. Юкоридаги ғилдиракка лой қуйиб, ундан идиш тайёрлайди. Тайёрланган идишлар яхшилаб қуритилади. Чунки яхшилаб қуритилмаса, кейин печда ёрилиб кетиши мумкин. Қуритилган идишларни хумда киздирилади. Сирландиган идишлар сирланади ва яна хумдонда киздирилади. Қадимдан кулоллар маълум идиш ёки буюм бўйича ихтисослашган бўлади. Масалан, косагар, тандирчи, кўзагар ва бошқалар. Хоразм бадий кулол усталари қадимда ўзига хос технологияга эга бўлганлар. Улар кошин

бодия, хум ва бошқа кулолчилик махсулотлари устига бериладиган сирни тайёрлаш учун ёзнинг жазирама иссиқ ойларида кўхна Урганч томонлардаги кумликларига чиқиб ҳафталаб чоғон ўсимлигини тўплаб, уни ёкиб, кулини олиб келганлар. Ҳозир бу ўт жуда камайиб кетган. Бу ўсимликдан ташқари, қора ўроқдан ҳам фойдаланган. Сентябрь ойларида қора ўроқ айни ширача тўлган вақтда фақат энгил патини ёкиб кулидан ишқор тайёрлаганлар. Устахонага олиб келтирилган чоғон ва қора ўроққа кум аралаштириб қўлни намлаб гувала қилинади ва хумбузга қўйилади. Юқори даражада қиздириш натижасида у пастки охирга оқа бошлайди у оппоқ рангга кирган бўлса, тайёр бўлади. Қорамтир тусда бўлса, бу жараён яна қайтадан давом эттирилади. Ҳосил бўлган оқ тошсимон ишқорни тегирмонда ун холига келтириб майдаланади. Бу ишқор унга буғдой унидан атала пиширилиб қозонда қориштирилади. Қозонга сув солиниб, булғаб суюқ ҳолатга келтирилади. Ҳосил бўлган хомашё табиий ишқор сири деб аталади. Табиий ишқор сири тайёрланган махсулот юзига чўмич ёрдамида қўйилади. Печда бу сир 1000–1200 даража иссиқликда лойга шундай киришиб кетадики, у иссиқ ҳам, совуқда ҳам ўз хусусиятини йўқотмайди. Кулолчилик бўёқлари тайёрлаш ҳам ўзига хос технологияга эга.

Оқ ранг – бу ранг оқ тупроқ ва 11% гача оқтошининг майда қумини қўшиб тайёрланади. Уни атала холида тайёрлаб, буюм юзига текис сурилади ва кейин нақш чизилади.

Яшил ранг – мис куюндиси кукуни, кўрғошин, сир ва ўтга чидамли тупроқ, яъни гилтава қўшиб тайёрланади. Мис кукуни аввал қизғиш рангда бўлади, хунбузда пиширилганда яшил рангга айланади.

Қора ранг – 15% гилтава, марганец оксиди, лазурь ва кўрғошин сирларини қўшиб тайёрланади.

Сариқ ранг – ёнган темир соп ёки майда темир чиқиндиларидан фойдаланиб темир кукуни мис қозонга солинади ва унга гилтава, кўрғошин сири ҳамда сув солиб эзгилаб тайёрланади.

Бадиий кулолчилик. Ўзбекистон амалий санъатининг қадимий, шунингдек, бизнинг даврмизгача ўзининг аниқ чегараланган мактаб ҳамда анъаналарини сақлаб келаётган турларидан бири – бадиий кулолчилик саналади. Замонавий кулолчилик санъати XIX асрда тарихан шакланган мактабларнинг анъанаси асосида ривожланиб келмоқда.

Маълумки, ўзбек кулолчилик санъати қадим даврлардан шу кунгача кенг тарқалган ва аҳоли эҳтиёжини қондириб келган. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан ҳар воҳаниннг ҳунармандчилик марказлари шакл-

ланган. Бу марказларда халқ эҳтиёжи учун энг керакли сопол буюмлар ишлаб чиқарилган ва сотилган.

Ҳозирда бадий безатиш услубини пластик ва технологик хусусиятлари бўйича учта асосий кулолчилик мактабларига бўлиш мумкин: Фарғона бадий кулолчилик мактаби (Асосий марказлари – Риштон, Ғурумсарой); Бухоро-Самарқанд бадий кулолчилик мактаблари (Асосий марказлари – Самарқанд, Бухоро, Ургут, Ғиждувон); Хоразм бадий кулолчилик мактаби (Асосий марказлари – Мадир ва Каттабоғ қишлоқлари). Ҳар бир мактаб ўзининг ривожланиш ва ижодий тамойиллари, етакчи марказ ва усталари, бошқа мактаблардан фарқланувчи хусусиятлари бўйича белгиланади. Улар ўз қонуниятлари дорасида фаолият кўрсатадилар ва асосий бадий тамойиллари умумийлигини сақлаб келади.

Фарғона бадий кулолчилик мактабининг асосий хусусиятлари унинг аҳоли этник таркиби, жойланиши ва тарихийлик тамойиллари билан бевосита боғлиқ.

Риштон – Фарғона мактабининг анъанларини ўзида мужассамлаштирган энг ёрқин кулолчилик марказидир. Кейинги 30 йил ичида (1970 йиллардан бошлаб) Риштон сополи анъанавий-бадий технологик усуллар асосида қайта тикланди. XIX аср охири – XX аср бошларида Риштон – Ўзбекистондаги сирланган сопол буюмлар ишланадиган энг машҳур ва қадимги марказлардан бири эди.

Ишқорли сир тайёрлаш ҳам йўлга қўйилган. Ҳозирда бу ерда сопол идишларнинг япалоқ (коса ва лаганлар) узун бўйли (кўза, хумлар) турлари ишлаб чиқарилмоқда. Илгари ишлар ихтисослаштирилган тарзда бажариларди. Япалоқ буюмларни япалоқ ва қисқа бўйли шакллар ясовчи усталар – косагар; баланд бўйли буюмларни ясовчи усталарни – кўзагар дейишган. Ҳозир бундай таснифлаш аввалги моҳиятини йўқотган: айрим усталар (И.Комилов, У.Ашуров, Х.Сагторов, М.Азимов, М.Тожаалиев ва бошқалар) ҳам япалоқ, ҳам чўзинчоқ шаклли идишларни ясашади.

Риштон сополчилигининг маҳаллий бадий хусусиятлари кўп жиҳатдан буюмларга нақш берилишида кўзга ташланади.

Кулолчиликда (идиш тайёрлашда) чарх асосий иш қуроли бўлиб ҳисобланади. Кулолчилик чархи катта ва кичик икки ёғоч ғилдиракдан иборат бўлиб, ёғоч ўк билан ўзаро бирлаштирилган бўлади. Кулол пастдаги катта ғилдиракни оёғи билан айланштириб туради, юқоридаги ғилдиракнинг устига лой қўяди, унда идиш тайёрлайди. Тайёрланган идишлар қуритилиб, хумдонда қиздирилади. Идишларнинг турига кўра хумдон ҳам катта-кичик бўлади. Сирланадиган идишлар эса сирланиб, шундан кейин яна бир мартадан хумдонда қиздирилади. Одат-

да, кулоллар маълум идиш ёки буюм бўйича ихтисослашган бўладилар (масалан, косагар, кўзагар, тандирчи ва бошқалар)¹³.

Сопол, сафол – лойдан ишланиб, оловда қиздириб тайёрланадиган маҳсулот бўлиб, керамиканинг кўп тарқалган тури ҳисобланади. Таркиби бир жинсли, ранги ҳам бир хил бўлган махсус тупроқдан олиниб, дастлаб офтобда қуритилиб, майдаланади ва эланади, сўнгра эса ундан лой қорилади; бу лойга маҳсулот турита қараб ишлов берилади, яхшилаб пишитилади, кейин зувала олиниб, унга қўлда ёки кулоллик чархида шакл берилади, қуритилиб гулханда ёки хумдонда қиздирилиб сопол тайёрланади.

Фойдаланилган тупроқнинг таркибига мувофиқ равишда сопол оч-сариқ, қизғиш, кулранг, кўкимтир, қизғиш-жигарранг, қорамтир ва бошқача рангларда бўлиши мумкин. Ўзбек кулоллари сопол тайёрлашда ишлатиладиган тупроқни “сағир тупроқ”, “кулол тупроқ” деб атайдилар. Унинг таркиби ишкорли, оҳакли, темирли ва бошқача бўлиши мумкин. Сопол лойини таёрлаш, уни керакли шаклга солиш ва ўтда қиздириш мураккаб жараён бўлиб, кулолдан укув, билим, малага талаб қилади. Олов бир меъёрда ёнмай, секин ёки кучли ёнса, сопол бирақ бўлиб қолиши мумкин. Сопол мустаҳкам ва силлиқ бўлиши учун оловга чидамли оқ ёки қизғиш тупроқдан тайёрланадиган суюқликка – лоя (ангоб)га чайиб олинади, кейин эса сояда қуритиб, хумдонда пиширилади.

Сополни бадий безатишнинг бир қатор усуллари мавжуд. Бўртма (рельеф ҳосил қилиб), ўйма нақш-гуллар (маҳсулот хўллигида), қирма гуллар (маҳсулот лойга чайиб олингандан сўнг), сир гуллар эса хумдондан чиққандан кейин ишланиб, кейин яна бир бор хумдонда қиздирилади. Тоғ жинсларидан, шишадан тайёрлаб суриладиган сир сополга ёпишиб, уни ҳам чидамли, ҳам нафис қилади. Ўрта Осиёда, одатда, бадий безак сопол сирлангандан кейин амалга оширилади (тиник ёки нимранг сир устидан гул, баъзан расмлар ишланади).

Ўзбекистонда гул-нақш туширишнинг 3 хил усули кенг тарқалган:

1. Қалами – тасвир қаламсимон чўтка ёрдамида ишланади;
2. Тамға – илгарилари шолғом, сабзи, ковок кабилар ўйиб тамға қилинган, Ҳозир эса ризинадан тайёрланади;
3. Чизма – қирқиб чизилади.

¹³ Р а з в а д о в с к и й В. Опыт исследования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае. Ташкент, 1916; П е щ е р е в а Е. М. Гончарное производство Средней Азии. М.; Л., 1959; Р а х и м о в М. К. Народные традиции в современной художественной керамике Узбекистана. Ташкент, 1964.; Т а ш х о д ж а е в Ш. С. Художественная поливная керамика Самарканда”, IX – начала XIII вв. Ташкент, 1967.

Сопол маҳсулотлари тайёрлаш ва безашнинг усул ва услублари давр талаби билан ўзгариб, такомиллашиб бормоқда.

Масалан, идишнинг бадий нафислигини таъминлаган ишқорли суркама – ишқорли даядан ўтмишда барча кулоллар ҳам фойдаланганлар. Лекин, XX аср бошларида ундан фойдаланилмай қўйилди. Тожикистоннинг шимолий ҳудудларида бу лой 1950 йилларгача ишлатилди. Ҳозир эса ундан Гурумсарой кулолларигина фойдаланишади. Бу суркама тиник бўлиб, баъзан унга қалай аралаштирилади. Қалайли сирга қўшилган мис оксиди идишни яшил-зангори тусга киритади.

Ўрта Осиё кулоллари сопол идиш ва буюмларни безашда бўёқ сифатида металл оксидидан фойдаланадилар. Темир оксидидан қизил ва жигар ранг; марганец оксидидан қора ва пушти-гунафша ранг; сурма оксидидан сарик ранг; кобальт оксидидан кўк ранг ва қалай қўшиб феруза ранг ҳосил қилиб фойдаланишган.

Ўзбек халқ ҳунармандчилиги ичида заргарлик санъати алоҳида ўрин эгаллайди. Миллий ҳунармандчилигимизнинг бу тури жуда қадимдан ривожланган бўлиб, узоқ тарихга эга. Унга ибтидоий жамоа тузуми даврида асос солинган. Археологик топилмалардан маълумки, заргарлик санъати жуда қадимий санъат бўлган. Эрамингача бўлган I асрдан бошлаб эрамининг VIII асригача Айритом, Афросиёб, Далварзинтепа, Холчаён, Болаликтепада чиройли ҳайкаллар, девор безаклари орқали заргарлик санъати ривожланганлигини кўриш мумкин.

Тош асрининг сўнгги даври (эрамингача IV–III минг йиликнинг охири)га оид шилдирак мунчоқлар, ҳар хил тошлар, чиганок ҳамда суяклардан ясалган безаклар топилган. Бу эса заргарлик ривожланганлигидан далолат беради. Хоразмдаги Тупроқли деворларидаги тасвирлардан ўша даврдаги аёллар кулоқларига нафис тақинчоқлар тақинчгани маълум бўлади. Булардан ташқари, бронзадан қуйиб ишланган бир қанча осма тақинчоқлар I–IV асрларга мансуб бўлиб, Хоразмнинг Аёз қалъа, Етти асар, Бургут қалъа ва бошқа жойларидан топилган.

IV–V асрларда ҳам заргарлик буюмлари ишланган. Масалан, Хоразмда шишадан ясалган шер, қурбақа шаклидаги мунчоқлар топилган. Болалик тепадаги V аср охири – VI асрнинг бошларига мансуб деворий расмда эркакларнинг қўлида совға тақинчоқлар ҳам тасвирланган. Бундан ташқари, аёл сочларида осма тақинчоқлар тасвирланган.

X–XI асрлар ўртасида битта катта тешикли суякли тугмалар ишланган. XIV–XV асрларда заргарлик жуда яхши ривожланган бўлса-да, нима учундир бугунгача жуда кам миқдорда сақланиб қолган. Баъзи бир ёзма манбаларда келтирилишича, XIV аср охири – XV аср

бошларида Тавоис шахрида яшаган заргар, бундан ташкари Хусайиннинг ўгли Муҳаммад заргар XV асрнинг иккинчи ярмида яшаган уста Али заргар, Хўжа Султон Хусайн заргар, Хўжа бобо Дўстнинг ўгли Хўжа Ҳасан заргар номлари бизгача маълум бўлиб келган.

XVI асрда ишланган жўмрак безаги заргарлик буюмлари фақат деворий расмлар орқали етиб келган. XIV–XVII асрларда заргарлик буюмларининг нақш безаклари мураккаблашиб боради. XIII–XIV асрларгача заргарлик буюмларида кўпинча ҳайвонлар тасвирланган бўлса, кейинчалик эса араб ёзувлари композицияга кириб, ўзига хос кўриниш берди. Бу ёзувлар, бир томондан нақш безаги, иккинчи томондан эса маъно жиҳатдан фаркланар эди. XVIII асрда Ўрта Осиёдаги ўзаро четки низолар заргарлик санъатининг ривожланишига салбий таъсир этади. Кейинчалик хонликлар пайдо бўлиши билан заргарлик янада ривожлана бошлади¹⁴.

Мисгарлик – мисдан куруллар, уй-рўзғор ашёлари, турли буюмлар ясайдиган ҳунармандчиликнинг қадимги турларидан ҳисобланади. Қадимда мисгарлар соф мисни совуқлайин ишлаганлар, шу туфайли мис буюмлар юмшоқ ва мўрт бўлган. Кейинроқ эса мисгарлар буюмларни мис ва қалай қотишмасидан ҳосил қилинган бронзадан ясаганлар ва бундай буюмлар бирмунча пишиқроқ бўлган.

Қурама тоғларининг жануби-ғарбий қисмидан, Нурота ва Қизилкум тоғларидан топишган буюмлар (таркибида мис кўп бўлган бронза идишлар) мисгарликнинг Ўзбекистон ҳудудида ҳам қадимдан ривожланганлигини тасдиқлайди. Нақшдор мис идишлар яшашнинг қадимий маркази Бухоро бўлган. XVIII – XIX асрларга келиб Бухоро, Самарқанд, Қўқон каби шаҳарларда аъло сифатли мис ва бронза идишлар, буюмлар яшаш кенг ривожланган. Тошкент, Хива каби шаҳарларда ҳам ўзига хос мисгарлик мактаблари шаклланган. Мисгарлар мис идишларни, асосан, икки хил йўл билан – эритиб қуйганлар ёки болғалаб ясаганлар. Идишларни болғалаб яшашда, асосан, сандондан фойдаланилган. Буюмни яшаш пайтида металл тез-тез киздириб турилган. Тун (сув идиш) ёки кўза каби мураккаб идишларни яшашда аввал айрим бўлақлари қуйилиб, сўнг улар бир-бирига қалайланган. Буюм қолибидан кўчирилгач, тозаланиб, сўнг унга наққошлар гул туширганлар. Мисгарлик буюмлари ичида чойдиш, офтоба, лаган, кўза, кумғон, тоғора, барқаш, самовар ва бошқалар кенг тарқалган. Бу буюмлар Тошкент, Бухоро, Хива, Қўқон каби бошқа шаҳарларнинг янги техника билан жиҳозланган мисгарлик артелларида (корхоналарида) ҳозир ҳам ишлаб чиқарилмоқда. Тошкент ишлаб чиқариш коопера-

¹⁴ Фахретдинова Д. А. Ювелирное искусство Узбекистана. Ташкент, 1998. С. 64.

циясига қарашли хунар-техника мактабида профессионал мисгарлар тайёрланмоқда¹⁵.

Фанлар академияси Тарих институти Ўзбекистон тарихи бўлими ходимлари томонидан республикамиз вилоятлари ва туманларига йилига икки мартадан (1987 йилдан бошлаб қайта тикланган) этнографик ва этносociологик сафарлар ўтказилиб келинмоқда. Ана шу сафар давомида, халқимиз урф-одатлари, маданияти, турмуш тарзи, анъана ва маросимларини ўрганиш билан бирга, хунармандчиликка ҳам эътибор берилди.

Кандакор (форс-тожик тилидан олинган бўлиб, كنده – канда – ўйиш, كار – кори – иш) деб металлга ўйиб нақш ишловчи (*кандакорлик* билан шуғулланувчи) хунармандга айтилади. Кандакор нақш тушурган идиш ёки буюм **кандакори** деб аталади (кандакори лаган, кандакори офтоба ва ҳ.к.).

Кандакорлик – амалий санъат турларидан бири ҳисобланиб, металл ўймакорлигидир. Археологик материаллар бу санъатнинг жуда қадимийлигини тасдиқлайди. Масалан, Фарғона водийсидан (Қатта Фарғона канали қурилишида) топилган билагузуклар. Амударё топилмалари орасида металлга ўйиб ишланган нақшлар учрайди. Қушон подшолигида араб истилосига қадар *кандакорлик* анча ривож топган. Ўрта Осиёда ўсимликсимон, геометрик нақшлар қизиш, арабча ҳарфлардан нақшга ўхшатиб ўймакори байтлар битиш санъати авж олган.

Кандакорликда қуш, ҳайвон, ўсимликларнинг тасвирлари ва турли геометрик нақшлар кўпайди. Темурийлар даврида металл идиш, буюм ва қуролларни безатишнинг турли усул ва услублари вужудга келди. Кандакорлик санъати янада нафислашди (Масалан, Амир Темур буйруғи билан Аҳмад Яссавий Макбараси учун қуйдирилган улкан қозон. Эрмитаж).

Ўймакорлик – амалий безак санъатининг энг қадимий ва энг кенг тарқалган турларидан биридир. Ёғоч, ганч, металл, тош, суяк, лак, терракота ва бошқаларга ўйиб, йўниб бадий шакл берилади. Улардан бино қисмларини безашда, уй-рўзғор буюмлари, турли асбоб, қуролларни нафислаштиришда, кичик ҳайкалтарошлик асарлари яратишда фойдаланилади. *Ўймакорликнинг ёғоч ўймакорлиги (дурадгорлик), ганч ўймакорлиги (ганчкорлик), тош ўймакорлиги, металл ўймакорлиги (кандакорлик), суяк ўймакорлиги* каби турлари мавжуд.

Бу каби қадимий анъаналар замонавий биноларни безашда ҳам давом эттирилмоқда. Монументал биноларни яратишда меъморлар билан ўймакор усталарнинг азалий ҳамкорлиги собик иттифок даврида

¹⁵ Сергеев Б. Ўзбекистонда мисгарлик. Тошкент, 1963; Занятис и бытъ народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник. Т.3. Л., 1971.

хам давом эттирилди. Бу соҳада айниқса А.В.Шчусев, С.Н.Полупанов каби атоқли архитекторларнинг фаолияти диққатга лойиқ. Уста Ширин Муродов, Шамсиддин Гафуров, Кули Жалилов, Тошпўлат Арслонкулов, Махмуд Усмонов каби ганч ўймакорлари, Ота Полвонов, Сулаймон Хўжаев, Усмон Зуфаров, Максуд Қосимов, Неъмат Иброҳимов, Қодиржон Ҳайдаров, Нурулло Назруллаев каби ёғоч ўймакорлари қадимий анъаналарни янги давр руҳи билан бойитиб, ўймакорлик санъатини ривожлантирдилар. Кейинги йилларда тош ўймакорлари, қандакор усталарнинг ижодий фаолиятларига ҳам кенг имкониятлар яратилди.

Ҳозирда ўймакорлик усулларида тасвирий санъат (графика) асарлари яратишда ҳам кенг фойдаланилмоқда (Масалан, гравюра, литография, линогравюра, офорт, ксилография).

Тош ўймакорлиги – амалий безак санъатининг кенг тарқалган турларидан бири. Археология материаллари тошни ўйиб нақш, тасвир ҳосил қилиш санъати жуда қадимийлигини кўрсатади. Бунда ёзув, нақш, тасвир рельеф (баланд ёки ясси) ҳосил қилиб, ўйиб, кириб ишланади. Ишлатиладиган ўрни ва безакнинг мақсад-вазифасига қараб, юмшоқ (гипстош, талькохлорит, оҳактош ва бошқалар), ўртача (малахит, мармар ва бошқалар), қаттиқ (нефрит, лазурит, яшма ва бошқалар) тошлардан фойдаланилади. Тош турлари *инкрустация* қилиниши, ўзаро бириктирилиши, зичлаб-қалаб мустаҳкамлаб, кейин тош ўймакорлиги билан безатилиши мумкин. Ўзбекистон ҳудудида тош ўймакорлигининг илк намуналари неолит, энеолит, бронза даврларига мансуб. Минерал ва тоғ жинсларининг техник хоссалари ўртаосиёлик усталарга қадимдан маълум бўлган. Ўрта Осиёда ясси рельефли тош ўймакорлиги ривож топган. Тоштарошлик билан шуғулланувчи усталар XX аср бошларигача тошни кесиш, йўниш ва безаш ишларини ибтидоий усулларда бажарганлар, уларнинг иш қуроллари ҳам ёғочсозлар, *ёғоч ўймакорлиги* қуролларига жуда ўхшаш бўлган. Ҳозирги вақтга келиб, тош ўймакорлигининг асосий қисми механизациялантирилган.

Офорт (француз тилидан олинган бўлиб, *l'au-forte* – нитрат кислота) – гравюра (металл ўймакорлиги)нинг кенг тарқалган турларидан биридир. Бунда тасвир металл тахтага кислота таъсир эттириб ҳосил қилинади. Текис ва силлиқ мис ёки кўрғошин тахта сирти кислотага чидамли лак билан бўялади. Кейин гравюра игнаси ёрдами билан ўйиб тасвир чизилади. Ўйилган (қирилган) жойлар кислота таъсирида яна чуқурлашади ва у ерга бўёк тушуб, унинг оттискасида тасвир ҳосил бўлади. Бу усул рангли босмада ҳам қўлланилади.

Офорт XVI аср бошларидан маълум. Дастлаб Германияда ву-

жудга келган (темир тахтага туз кислотаси таъсир эттирилган). А. Дюрер ва бошқалар атоқли рассомлар кўпгина асарларини шу усулда яратганлар. Кейинчалик мис тахтага азот кислотаси ишлатилган.

XVII асрда Офорт Европа реалист рассомларининг сеvimли техникаси бўлиб қолди. А. Ван Дейк, Рембрандт, Ф. Гойя, И. И. Шишкин, И. Н. Крамской, И. Е. Репин, В. А. Серов ва бошқалар Офорт техникасини ривожлантиришга катта хисса қўшдилар, шу йўл билан ўлмас асарлар яратдилар.

Миллий каштачилик – амалий санъатнинг энг қадимий турларидан бири ҳисобланади. Ўзбек миллий каштачилиги бошқа касбхунарлар билан биргаликда ривожланган¹⁶.

XIV–XV асрларга мансуб миниатюралар орқали каштачиликнинг жуда қадимдан ривожланганлигини кўриш мумкин.

Испан элчиси Луи Ганзалес де Клавихо Амир Темур саройида ўзбек миллий кашта безакларини кўрганини қундалигига ёзиб қолдирган. 1467 йили Камолиддин Бехзод “Зафарнома”га ишланган “Темир тахтада” миниатюурасида чодирга ишланган каштани ҳам акс эттиради. Ўзбек миллий каштачилиги қўшни халқлар каштачилиги таъсирида бойиди ва ривожланди.

Каштачиликнинг яна бир тури – бу аппликациядир. Аппликация – лотинча сўз бўлиб, “ёпиштириш” деган маънони англатади ва газлама ҳамда қоғоз бўлақларидан тайёрланади. Аппликация материалга ранг-баранг газлама, қоғоз бўлақларини ёпиштириш ёки тикиш билан безатишдир. Каштачиликнинг бу тури ўзига хос технологияга эга. Асосий матога рангдор мато парчасини, чарм ва бошқаларни қадаб, атрофини чоклаб тикишади.

Аппликацияда кўпинча чизма чоклардан фойдаланилади. Каштачиликнинг бу тури Ўзбекистонда унча ривожланмаган. Ҳозирги вақтда кўпинча болалар кийимларида ҳар хил гул, мева, қушлар ва бошқа нарсалар тасвири аппликация усули билан ясалади.

Архитектурада ва бирор буюмларни безашда аппликация усулидан кенг фойдаланилиб келинмоқда.

Каштачилик турлари: Ўрта Осиёда каштачилик кенг тараққий этган бўлиб, оилада ҳар бир аёл кашта тикишни билиши керак бўлган. Шунинг учун ҳар бир хонадон печ, сўзана, дарпеч, ойнаҳалта, чойҳалта, чойшаб ва бошқа жуда кўп каштачилик турларини тикишган. Масалан: сўзана, кирпеч, чойшаб, зардевор, палакгул, кўрпа, дастрўмол, ҳамёнча, жойнамоз кабилар билан безатилган.

¹⁶ Чепеловецкая Г. И. Каштачилик. Ўзбекистон сўзанаси; Рассудова Р. Ўзбек каштачилик санати. Тошкент, 1961.

Кашталарда турли жойларда турли чоклардан фойдаланилган. Масалан: Нурога, Бухоро, Самарқанд каштачилик маҳсулотлари кўпроқ йўрма чок билан тикилган. Ўзбек кашталарида асосий безак матонинг ўртасига тикилади, хошиялари қўшимча безак ҳисобланади. Лекин хошияни безатишга қаратилган кашталар ҳам кўп учрайди. Шаҳрисабзда каштанинг йўрма, канда хаёл, ироқи тури ривожланган Тошкентда эса кўпроқ босма чок тикилган.

Миллий каштачиликда ишлатиладиган безак буюм турларининг баъзи бирларига эътибор берилса, жойнамоз ҳар хил матодан тайёрланиб, унинг уч томони меҳроб шаклида тикилган бўлади. Ундан масжид, мадраса ва уйларда ҳам фойдаланилди.

Ўзбек кашталари ўзига хос гўзаллиги, нафис безакларининг ранг-баранглиги билан кишиларни ҳайратга солиб келмоқда.

Миллий каштачиликнинг турларидан бири – зардўзликдир. **Зардўзлик** – зар ип билан нақш тикиш касби бўлиб, форсча зар (тилла), дўзи (тикмоқ) сўзларидан олинган. **Зардўзлик** – халқ санъатининг бошқа турларидан фарқли равишда фақат сарой қошида ривожланган бўлиб, асосан сарой амалдорлари учун хизмат қилган. Бу санъатнинг илдизи қадим-қадимга бориб такалади. Бухоро амирлиги талаби билан ҳар хил зардўз буюмлари тикилган. Қизиғи шундаки, тикувчилар фақат эркаклардан иборат бўлган. Туркия, Арабистон, Ҳиндистон ва Франциядан келтирилган бахмалдан зардўзи буюмлар тикилар эди. Бу буюмлар амир хонадони, унинг яқинлари ва амалдорлари учун тикилган... Зардўзлик эркаклар тўни – “жома”, ҳарбий кийим – “қолюш”, бахмал этик – “мўза”, аёллар тўни – “қалтача”, қўйлак ёқа – “пеша курта”, пешона боғлаш учун – “пешона боғ”, дўппи, кўзгу ҳалта, пул ҳалта, отлар эгар жабдуғини безовчи – “даури” кабиларни тикишда кенг қўлланилган.

Зардўзлик санъати узоқ тарихга эга. Зардўзликнинг ватани Бобил бўлиб, у Рим империясига қарашли бўлгач, зар ипақлар ва жун ип қўшиб тикилган, ранг-баранг каштачилик бутун дунёга машҳур бўлган. Археологик топилмалар ва тарихий манбалардан маълумки, Ўрта Осиё халқлари орасида қадимдан бадий буюмлар кенг тарқалган. 1947 йили Тошкент вилояти кишлоқларидан бирида ўтказилган археологик қазималарда аёл қабридан I–II асрларга мансуб зарбоб кийимлар топилган. XVII асрда Самарқандда яшаб ижод қилган Фитратнинг асосий касби ҳам зардўз бўлган. У зардан бўлган ажойиб кашталар тиккан.

Уста андозани ва матони олиб, каштанинг маълум қисми учун тайёргарлик кўрган. Тикиш учун тўпланма тайёрлашга ўтган. Қоғозга

чизилган нақшни терига картон ёки қалин буюм ёрдамида тушириб қалам ёки бўёқда нақш устидан юрғизиб чизиб чиққан нақшларни картонга қирқиб олган. Гуллар кесилганда чамбарак ҳосил бўлган.

Товар пишиқ ўралган, матони тикишга ўтилган. Аёллар ҳамда эр-каклар кийимлари, сўзана, ёстиқ жилдлари, жойнамоз ва бошқалар алоҳида корчўпда тикилган.

Гилям – бадий тўқимачилик буюми бўлибгина қолмай, уй жиҳози ҳамдир. Гилям полга тўшап, деворга осиб, хонани безатиш учун хизмат қилади. Гилям, асосан, горизонталь ёки вертикал дастгоҳларда жун, ипак, каноп, пахта ва бошқа иплардан тўқилади. Гилям тўқилишига кўра патли ва патсиз, безалишига кўра эса нақшли ва мавзули турлари билан фарқланади. Нақшли гилям ўсимликсимон безаклар, турли хил белги рамзларидан иборат. Гилямнинг тўқима (гули тўқилади), тикма (гули тикиладиган), босма (гули босиладиган) турлари ҳам бор. Ижро усули, сифати мураккаблиги билан қўлда тикилган гилямлар бетакордир.

Гилямчилик – гилям тўқиш касби, бадий ҳунармандчилик соҳасидир. Гилямчилик қадимдан чорвачилик билан шуғулланадиган кўчманчи қабилалар орасида кенг тарқалган. Гилям ўсимлик (пахта, зиғир, жут) толаси ёки жун (эчки, қўй, туя жун)дан тайёрланади. Гилям тўқиш учун қирқилган жун ювилиб тозаланади ва темир тароқларда таралади, таралган жундан ип йигирилади. Ип эса турли табиий бўёқлар билан бўялади. Шунинг учун гилямнинг ранглари ўзгармайди ва сифатини ҳам йўқотмайди.

Ҳозирда гилямлар сунъий толалардан ҳам тўқилмоқда. Гилямчилик ривожланган жойларда тўқув дастгоҳлари анча мураккаблаштирилган ва бир неча тўқувчи ёнма-ён ўтириб бирданга тўқийверадиغان кенг ўн ғалтакли хиллари ҳам яратилган. Гилямчилик пайдо бўлган даврни аниқ айтиш кийин. Чунки жун чидамсиз бўлиб, қадимда гилямлар сақланмаган. Энг қадимги гилям милоддан аввалги VI–V асрларга оид бўлиб, тоғли Олтойдан топилган. У абадий музликда бўлгани учун яхши сақланган. Олимларнинг таҳминларига кўра гилямчилик Ўрта Осиё қабилалари ва форслар томонидан тайёрланган.

Қадимдан то илк Ўрта асрларгача бўлган даврда гилямчиликка оид маълумотлар ёзма манбаларда сақланган. Салжукийлар даврида гилямлар кўпроқ тайёрланган ва Миср, Ҳиндистон, Хитойга чиқарилган. Ўрта асрларда гилямчилик уч йўналишда – кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвадор қабилаларида, ўтроқ аҳоли орасида ва сарой устахоналарида ривожланган.

Ҳайкалтарошлик. Истиклол даврида ҳайкалтарошлик мафкуравий, ғоявий оламнинг таркибий қисми сифатида шаклланди.

Хайкалтарошларнинг ижодий услублари XX асрнинг 70–80-йиллар анъаналаридан кескин фарк қилмаса-да, 1990 йилларда ижодий тарғиботлардан келиб чиқиб, яратилган асрларда янги гоъвий, мафкуравий муҳит таъсири, миллий ҳамда тарихий мавзулар устуворлиги ўз аксини топди ва йирик бадиий ёдгорлик хайкаллар барпо этилди. Ўзбек халқининг тарихи ва маданий меросини хайкалтарошлар чуқур ўрганиб, бадиий жараёнда улуғ аждодларимиз киёфаларини яратишга муваффақ бўлишди.

Мустақиллик даври хайкалтарошлик санъатининг маҳобатли турида ишланган илк тарихий асар сифатида Чирчиқ шаҳрининг марказий шоҳ кўчасига ва пойтахтимизнинг Миллий боғига ўрнатилган улуғ шоир Алишер Навоийга аталган ёдгорликларни келтириб ўтиш жоиз. Бу икки ёдгорлик бадиий сифат ва хусусиятлари жиҳатидан бир-биридан фарк қилади. Чирчиқ шаҳридаги Навоий хайкалининг (А.Раҳматулаев, Л.Рябцев, 1991) композицион ечими ва пластик шакллари муаллифларнинг катта касб маҳоратига эга эканлигини яққол кўрсатиб турибди. Миллий боғнинг энг сўлим гўшасидан ўрин олган Алишер Навоий хайкали (Э.Алиев, Н.Банделадзе, Б.Дектяров, 1991) эса ўзининг шарқона кўриниши билан фарқ қилади. У боғнинг энг баланд қисмига жойлаштирилган. Унинг атрофини эса миллий услубда ишланган қовурғасимон гумбазли айвонча ва кўкаламзор боғ ўраб туради. Бронзадан ясалган хайкалда фозиллик аломатлари ўз ифодасини топган.

Рамзий маънода барпо этилган меъморий унсур эса, шоирнинг маҳобатли киёфасини янада жонлаштиради. Хайкал ишланиш услубига кўра, умумлашма тарзда амалга оширилган. Яъни майда деталлар ўрнини умумий яхлитлик қамраб олган. Хайкалдаги майда деталлар фақат кўкракдан тепа қисмида, либослар ҳаракатида ва юз киёфасида қўлланилган. Шоирнинг ўнг қўлидаги ҳасса динамик ҳаракатни юзага келтирган. Биргина ушбу детал орқали хайкалтарошлар образдаги турли маъноларни очиб беришга ҳаракат қилишган. Бу кексалик аломатининг ифодавий воситасидир. Тамошабин узоқдан туриб шоирдаги кексалик аломатини ҳасса воситаси орқали идрок этади. Хайкалга яқинлашган сари ҳассадаги бу хусусиятлар иккинчи даражали бўлиб, юқоридаги маъноларнинг фаоллиги юз қисмига алмашинади.

Навоий образини яратиш юртимизнинг кўплаб хайкалтарошларини кизиштириб келган. Бугунги кунда ҳам Навоий образига мурожаат этиш хайкалтарошлик санъатида тўхтаганича йўқ. 2001 йилда Навоий шаҳри марказида улуғ шоирнинг 560 йиллиги муносабати билан А.Раҳматуллаев ва П.Подосинников

томонидан яратилган бўйи 9 метрли ҳайкалнинг ўрнатилганлиги юқоридаги фикримизнинг далилидир. Ҳайкалтарошликнинг маҳобатли турида ижод қилаётганлар орасида академик, Ўзбекистон халқ рассоми, ҳайкалтарош Илҳом Жабборов ва Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, ҳайкалтарош Равшан Миртожиевларнинг ижоди алоҳида этиборга молик. Улар томонидан яратилган ёдгорликларни ҳозирда мамлакатимизнинг аксарият вилоят ва шаҳарларида учратиш мумкин. Шу ўринда И.Жабборов томонидан яратилган буюк Соҳибқирон Амир Темур образи билан боғлиқ бир неча ёдгорликларни қайд этиш жоиз.

Жумладан, Тошкент шаҳрининг гавжум хиёбони марказига ўрнатилган Амир Темурнинг маҳобатли ҳайкали ўзининг бадийлиги билан ажралиб туради (И.Жабборов, К.Жабборов, 1993 й). Реалистик услубда ишлаган мазкур монументда кучли пластик ҳаракатлар кўзга ташланади. Амир Темурнинг кучли, жўшқин ҳиссиёти у минган отнинг бироз бадийлаштирилган кўриниши билан бирлашиб, композицион тузилиши мукамаллаштирилган. Ҳайкал шаклан бетакрор ва майда безакли унсурлар билан бойитилган. Соҳибқироннинг ҳайкали 2 метрли таккурсига ўрнатилган бўлиб, унга “Куч – адолатдадир” ҳикмати битилган. И.Жабборов мазкур асар, “Юртга қайтиш”, “Панднасиҳат” ғоялари асосида яратилганлигини таъкидлайди. Монументда гўёки душманларни енгиб, жанг майдонидан пойтахтга кириб келган Соҳибқирон фуқароларга бундан буён давлат хавф-хатардан холи бўлгани, тинчлик ва фаровон ҳаёт бўлажagini эълон қилаётгандек тасвирланган¹⁷. Соҳибқироннинг руҳий ҳолат унинг юзида яхши ифодаланган.

1996 йил “Амир Темур йили” деб эълон қилинди. Шу йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси “Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги (1994 й., 29.12. № 630; 1996 й., 16.08. №346Ф) қарор ва фармойишни қабул қилди. Ушбу қарорга кўра, Соҳибқироннинг она юрти Шаҳрисабзда ва марказлашган давлатнинг пойтахти Самарқандда унга атаб ёдгорликлар бунёд этилди. Бу икки шаҳардаги Амир Темурнинг маҳобатли ҳайкаллари (И.Жабборов ва К.Жабборовлар томонидан яратилган) 1996 йили ноябрь ойида очилган. Ҳар икки ҳайкални киёсий таҳлил этадиган бўлсак, улар бир-биридан фарк қилади.

Шаҳрисабзда қад рослаган ҳайкалда (постаментининг ҳажми 7 метр; ёдгорлик 8 метр) Соҳибқирон ўз тасрруфидаги ҳудудни ҳар галгидек назоратдан ўтказайтгандек кўринишда барпо этилган. Буни биз постаментдан ўрин олган чўккиннинг рамзий ифодаси орқали

¹⁷ Ўзбекистон санъати. Тошкент: Шарқ, 2001. 26-бет.

илғаб олишимиз мумкин. Ёдгорликнинг баланд пойдеворга ўрнатилиши унинг улуғворлигини оширади.

Самарқандда бунёд этилган ҳайкалда (ҳажми 6 метр) эса, Соҳибқирон шоҳона либосда тахтда ўтирган кўринишда яратилган. Соҳибқироннинг тахтда ўтирган ҳолатидан қалбини безовта қилаётган туғёнларни илғаб олиш қийин эмас. Юз тузилишидаги кексақлик аломатлари ҳар иккала ёдгорликларнинг киёфасида ўзаро ўхшашлик касб этади. Бу ёдгорликларнинг шаклу шамойили, ғояси ҳар хил бўлса-да, Амир Темур образи етарли даражада очиб берилган.

Фарғона шаҳрига ўрнатилган ёдгорлик очик осмон остида зиналар билан кўтарилган сунъий баландлик устида қад ростлаган. Ҳайкал орқаси ярим доира кўринишида олти устун ва унинг устидаги уч қават зинасимон шарафа-карниз билан бажарилган. Бу миллий услубдаги меъморий унсурлар ёдгорликнинг салобатини оширади.

Қувадаги ёдгорлик бироз вазмин, ўйчан бўлиб, ротондо услубида бажарилган.

Тарихий хотира – халқ манавиятининг асосидир. Ана шу асосда маънавий мулкимиз учун бутун ҳаётини Ватан озодлиги, халқ бахт-саодатига бахшида этган буюк саркарда Жалолоддин Мангуберди туради. Бу довурак ватан ҳимоячиси хотирасини абадийлаштириш мақсадида 1998 йили Ҳукумат қарори қабул қилинди. Ҳайкалтарош И.Жабборов томонидан яратилган Жалолоддин образида миллий қаҳрамон сиймоси аниқ талқин қилинганлиги мутахассислар томонидан эътироф этилиб, мазкур лойиҳа асосида Хоразмда ёдгорлик барпо этилди.

1.3. Миллий ҳунармандчилик ва туризмни ривожланишининг ижтимоий-географик асослари

Осиё давлатларининг шаҳарлари ҳунармандчилик буюмларининг пишиқлиги ва нафислиги билан шуҳрат қозонган.

Хитой ҳунармандлари ўзларининг зеб-зийнат буюмлари, қоғози, шойи газламалари, чивни буюмлари ва нафис кашталари билан машҳур бўлишган. Улар дунёда тенги йўқ 600 – 700 кишини сифдира оладиган мустаҳкам кемалар ясаганлар.

Эрон – гиламлари, Дамашк (Сурия) – ҳарбий қурол-аслаҳалари, Самарқанд эса сифатли қоғозлари билан дунёга донг таратган.

Мамлакатимиз тарихида Шарқ Уйғониш даври алоҳида ўрин тутади, чунки ана шу даврдан бошлаб фан ва маданият, адабиёт ва санъат ривожланиши юқори даражага чиқа бошлади. Буюк

ипак йўлининг Шарқдан Ғарбга, Ғарбдан Шарққа Туркистон орқали ўтиши эса Хива, Урганч, Бухоро, Самарқанд каби кўҳна ва қадимий шаҳарларимиз қаторида Шаҳрисабз, Китоб, Қўқон, Марғилон, Андижон, Шаҳрихон, Наманган, Чуст, Косон ва ниҳоят Тошкент сингари шаҳарларда ҳам савдо-сотик гуркираб ривожланишига, хунармандчиликнинг равақ топишига, ташки савдонинг тобора кенгайиб боришига, ҳар томонлама тараққиётга олиб боради. Айниқса, халқ амалий санъати ва хунармандчилиги мисли кўрилмаган даражада ривож топди. Бу соҳада фаолият юритувчи уста ва шогирдлар ҳамда уларнинг мактабларининг доврўғи Буюк ипак йўли орқали ҳар томонга тобора ёйила борди. Амалий санъат ва хунармандчилик билан шуғулланувчилар нафақат истеъмол буюмларини ясаб қолмасдан, балки шундай санъат дурдоналарини ҳам яратар эдиларки, эндликда улар миллий, маданий меросимиз сифатида жаҳон бўйлаб намойиш қилинмоқда.

Халқ амалий санъати ва хунармандчиликнинг бугунги муаммолари ҳақида сўз борганда, бу соҳанинг тарихига назар ташлаш жоиздир. Азалдан Шарқ миллий хунармандчилиги ва амалий санъатнинг барча турлари (заргарлик, зардўзлик, мисгарлик, темирчилик, чилангарлик, дурадгорлик, тоштарошлик, ўймакорлик, ганчга, тошга, ёғочга нақш бериш, мусаввирлик, қурувчилик, қулоччилик, аравсозлик, тандирчилик, бешиқсозлик, тақачи ва эгарчилик, маҳсидўзлик, бўзчилик ва дастгоҳчилик, чорвачилик ва каштачилик дўппи, тўн чорси, ҳошия, ҳияк тикувчилик, совунчилик, қандолатчилик, новвойчилик, териға ишлов бериш, тегиримончилик, жувозкашлик каби) ривожланган.

Тарихий маълумотларга кўра, XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистоннинг ўтрок туманларида 108 мингдан ортиқ хунармандчилик корхоналарию, дўконлари бўлиб, улар йилига 60 млн. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаришган. Булар қаторига яқка ёки оилавий тартибда меҳнат қилувчилар ва амалий санъат вакиллари кўшадиған бўлсақ, Туркистон аҳолисининг асосий қисми хунармандчилик ва амалий санъат билан шуғулланганлигининг гувоҳи бўламиз. Ҳар бир халқнинг миллий маданияти турдош ёки ўзаро таъсир ёрдамида ривожланса, иккаласининг ҳам уйғунлашган ҳолда равақ топиши муқаррардир. Ўрта Осиё маҳаллий халқлари, яъни ўзбек, туркман, қозоқ, тожик, қирғиз, қорақалпоқ халқларининг маданияти бунга яққол мисолдир.

Аммо, XIX аср охириларидан бошлаб аҳвол батамом ўзгарди. Яъни Чор Россияси томонидан Туркистоннинг эгаллаб олиниши натижасида, бу ерда йирик корхоналар ташкил топа бошлади.

Бу жаҳон тараққиётида объектив ҳолат бўлиб, у эндиликда Туркистонни четлаб ўтиши мумкин эмас эди. Хилма-хил ширкатлар, артеллар, мануфактура, фабрика ва заводларнинг оёққа тура бошлаши ва улар томонидан кўплаб миқдорда истеъмол буюмларини ишлаб чиқариши – қўл меҳнатига мослашган ҳунармандчиликнинг инкирозга учрашига олиб келди. Чунки қўл меҳнатига мослашган ҳунармандчиликнинг фабрика ёки завод билан рақобатлаша олмаслиги муқаррар эди.

Бундай ноҳақликлар ҳунармандлар меҳнатини қадрсизлантирди. Эндиликда бундай катағонлик муносабатларига чидай олмаган ҳунармандлар артель, фабрика ва заводларга ишга ўтиб ишлашга мажбур бўлдилар. Бу миллий халқ ҳунармандчилигига, унинг амалий санъатига нисбатан ҳам сиёсий ҳам иқтисодий шапқўрлик эди. Чунки, дунёга довриги кетган, халқ ҳунармандчилиги ва амалий санъатида дурдоналар яратган, халқни истеъмол буюмлари билан таъминлаган, иш берган уста-ю, шогирдлар, ҳунармандчилик ва амалий санъат мактабларининг номи ана шундай қабиллик ва шапқўрлик эвазига тобора ўса бошлади. Оқибат-натига, жаҳонга машҳур Туркистон гиламлари-ю, нақшинкор заргарлик буюмлари-ю, тарихий ёдгорликлари, чинни идишлари-ю, шоҳи сўзаналарини, музей ёки шахсий тўплам (коллекция)ларда учратиш мумкин, ҳолос.

Шундай қилиб, халқ ҳунармандчилиги ва амалий санъати умумданиятимизнинг ажралмас қисми сифатида шундай сабаблар эвазига инкирозга юз тутди. Кичик бир мисол: XIX асрнинг охирида биргина Тошкентнинг Шайхонтоҳур қисмида 567 та тўқувчилик дўконлари бор бўлган бўлса, 1912 йилга келиб, улардан атиги 42 та қолган. Ҳозирда Тошкентнинг Чорсу бозори атрофида бармоқ билан санокли бешпичи, темирчи ва дурадгорчилик дўконлари қолган, ҳолос. Улар ҳам бир илож қилиб, зўрма-зўраки тикланган ҳаробалардан иборат. Шу ўринда шаҳар ўтмишига бир назар ташласак, ҳунармандчилик билан боғлиқ кўчалар, даҳа ва маҳаллар мавжуд бўлиб, уларда ҳунармандчилик ёки амалий санъатнинг у ёки бу соҳалари ишлаб турар ва бу кўча, мавзе, даҳа, маҳаллалар эгарчи, тақачи, бўзчи, дукчи, заргарлик, дегрезлик каби номлар билан аталар эди. Минг афсуслар бўлсинки, ҳозирги кунда бундан деярли асар ҳам қолмаган, чунки эскилик қолдиғи сифатида замонавий эмас деб топилиб, уларга замонавий номлар берилган. Бу мисол республикамиз ҳудудидаги барча кўҳна ва азим шаҳарларнинг барчасига тааллуқлидир, чунки, уларда ана шундай аҳвол. Ахир булар халқимиз, шаҳарларимиз мероси, қолаверса, бу жойларда яшовчи қосиб ва ҳунармандлар авлодини, тарихини белгиловчи мезон эди-ку. Маълум бир иш юзасидан келган меҳмон, бирор-бир устанинг номини айтиб,

сўраб келса, у инсонни устанинг турар жойига йўналтириш осон эди. Чунки буздай кўча, мавзе ва маҳаллалар номи машҳур ва уни деярли ёшу, қари билар эди.

Чуст шахри қадимдан ўзининг уста хунармандлари ва дўппидўзлари билан донг таратган. Республикамиз ҳудудида, шунингдек, кўпгина чет эл давлатларида Чуст пичоғи, Чуст дўпписи маълум ва машҳурдир. Тарихий манбаларнинг шохидлик беришича чуствликлар қадимги даврдан хунармандчилик билан шуғулланиб келишади. Буни Бибиона, Варзик, Ғовада олиб борилган археологик қазималар натижасида топилган далилий ашёлар орқали тарихчи олимлар В.Спришевский, М.Варонец, Й.Қосимов, С.Баратов, А.Асқаровлар исботлаб беришгани маълум¹⁸.

Архив ҳужжатларининг гувоҳлик беришича Чустда XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида бешта пахта заводи, битта ёғ заводи, учта чўян қуйиш заводи мавжуд бўлган. Чувствлик хунарманд пичоқчилар тайёрлаган буюмлар ғоят харидорғир бўлган. Чуст дўпписи ҳам ўзининг нафислиги қайтарилмас нухалари билан Марғилон, Қўқон, Андижон дўппиларидан кескин фарқ қилади. Албатта, таъкидлаш лозимки, пахта заводлари, бошқа ишлаб чиқариш корхоналари бой-бадавлат одамларнинг хусусий корхонаси эканлиги сабабли, кичик, кам қувватли бўлган. Дўппидўзлик билан эса, аёллар якка тартибда шуғулланишган. 1917 йилда бутун Россия давлати ҳудудларида халқ ҳокимиятини ўз қўлига олди. Шу даврдан бошлаб, хусусий корхона, фабрика, заводлар умумхалқ мулкига айлантирилган. Янги корхоналар қурила бошланди. Кўплаб шаҳарларда бўлгани каби Чустда ҳам корхоналар ташкил топа бошлади. Якка тартибда меҳнат қилувчи хунармандлар ҳам иттифоқларга бирлаша бошлади.

Дастлабки шундай артел “Озодлик” номи билан 1927 йилда ташкил қилинди. Бу корхона Фарғона шаҳар хунармандчилик саноати кенгаши ихтиёрида бўлган¹⁹. Корхонада 250 киши ишлар ва асосий ишлаб чиқариладиган маҳсулот тикувчилик материалларидан иборат эди.

1938 йилнинг 22 февралда ана шу дастлабки корхона асосида ташкил этилган “1 май” артели ишга тушди. “1 май артели”га бу даврда Муҳаммаджон Аминов раҳбарлик қилган. Артелнинг ишлабчиқариши ривожланишида у кишининг ҳиссаси каттадир. 1941–1945 йиллардаги Иккинчи жаҳон уруши даврида М.Аминов артелда қизил аскарлар учун иссиқ кийим, пуфайкалар тикишни йўлга қўйган. Ишлаётган аёллар ҳар куни иссиқ овқат билан таъминланиши, иш унумини оширган. Бу даврда “хамма нарса фронт учун”, “Ҳамма нарса ғалаба учун”

¹⁸ Республика давлат архиви, 19-ф, 1-рўйхат. 1893-дело, 910 бет.

¹⁹ Республика давлат архиви, 19-ф, 1-рўйхат. 1458-дело.

деган чакириқларга биноан барча корхоналар ўзларининг ишлаб чиқаришларини ўзгартирган эдилар²⁰. Иккинчи жаҳон уруши ғалаба билан тугагач артел ўзининг асосий ишлаб чиқариладиган маҳсулоти – атлас, шойи, бекасам ва бўз ишлаб чиқаришни давом эттирган. Бу жараён 1960 йилга қадар давом этган. 1960 йил 1 июндан “1-май артели” Чуст Бадиий буюмлар фабрикаси деб номланган. Бу даврда эски тикув дастгоҳлари ишлаб чиқаришдан олиб ташланган, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва тури ўзгарган. Асосий ишлаб чиқариладиган дўппи ёнига попопчилик маҳсулотлари – сўзана, чойшаб, белбоғ ва бошқалар қўшилган.

1988 йилдан бошлаб, бадиий буюмлар фабрикаси республика маҳаллий саноат вазирлиги ихтиёрига ўтказилди. Турли йилларда цех бошлиқлари, катта усталар бўлиб, меҳнат қилган Ҳ. Хусанбоева, А.Аҳмаджонов, Ҳ.Абдуллаева, А.Насруллаев, Ш.Абдуллаева, М.Жўраева қабилар фабрика маҳсулотларининг тобора яхшиланишига ўзларининг муносиб хиссаларин қўшдилар.

Тўқимачилик маҳсулотларини ишлаб чиқиш эса, Косонсойда янги ташкил этилган артелга ўтказилди. Фабрикани ривожлантириш учун икки қаватли бино қурилиши амалга оширилди. Бу янги бинога сўрилар ўрнатилиб, аёлларнинг дўппи нусхалари Ўзбекистон Республикасининг давлат нарх қўмитасига олиб борилиб, уларнинг мураккаблигига мос равишда нархлар белгиланди. Дастлабки даврда дўппилар беш мураккабликда тикилган ва нархлари (ўша давр нархларида) 2 сўм 40 тийиндан 10 сўм 80 тийингача бўлган. 1966 йилга келиб бадиий буюмлар фабрикасида 1 млн. 620 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилган. Шу йилда фабрикага Маҳбуба Саидова директор этиб тайинлаган. 80 йилларнинг бошларида собиқ КПСС Марказий Қўмитасининг халқ хунурамандчилиқ соҳаларини ривожлантириш тўғрисидаги қарорига биноан Чуст бадиий буюмлар фабрикаси ҳам кенгайтирила бошлаган. Янги замонавий цех бинолари қурилиб, юздан ортиқ попопчилик дастгоҳлари ўрнатилган. 1980 йилга келиб, фабриканинг ишлаб чиқариш қуввати 1966 йилга нисбатан икки баробарга кўтарилган. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг умумий миқдори 3,3 млн. сўмга етказилган. Фабрика ишчи – хизматчилари болаларини тарбиялаш учун боғча қуриб ишга туширилган.

Фабрикада ишловчи аёллар томонидан тикилган Чуст дўппилари бир неча бор жаҳон халқлари амалий санъати кўргазмаларида қатнашиб, фахрли ўринларни эгаллаган. Жумладан, Польша республикасининг Познань, Япония давлатининг Токио шаҳарларида ўтқа-

²⁰ Республика давлат архиви, 19-ф, 1-рўйхат. 1458-дело.

зилган кўргазмаларда фахрли ўринларни эгаллаган. Чуст шаҳри кўҳна хунармандчилик маркази сифатида довриги бутун дунёга ёйилишига мана шулар ҳам сабаб бўлган.

Республикамик мустақилликка эришгач давлат мулкани хусусийлаштириш кўмитасининг 1993 йилги буйруғига асосан, Чуст бадний буюмлар фабрикаси “Чевар” ҳиссадорлик жамиятига айлантирилди. Мазкур жамиятда 1390 нафар ишчи хизматчи меҳнат қилишади. Улар 1993 йилда 2,5 млн. сўмлик халқ истеъмол молларини ишлаб чиқаришди.

Чуст шаҳридаги йирик корхоналардан бири пахта тозалаш заводи бўлиб, туманда етиштириладиган пахтанинг ҳаммаси шу заводда дастлабки қайта ишловдан ўтказилади. Пахта заводи 1936 йилда қуриб ишга туширилган. Чустда пахта заводи гарчанд ишга туширилган бўлса ҳам электрлаштирилмаган эди, – деб ҳикоя қилади меҳнат фахрийси А.Бобожонов. Завод худудида Германияда тайёрланган “МАНН” маркали иккита катта дизеллар бўлиб, барча механизмлар шу дизеллар қучи билан юритилган. Фарғонадан келтирилган “Красний прогресс” дизели эса, жуда кам миқдорда электр токи берар ва завод эҳтиёжини қондирмас эди. Аҳоли уйларида эса электр токи умуман бўлмаган. Бир неча ой давомида заводни электр энергияси билан таъминлаш учун Чуст – Поп – Тошкент орасида шу режа доирасида катта ишлар амалга оширилган. Шу тариқа Чустда барча хунармандчилик марказлари хусусан, дўппи тикиш цехлари электр энергияси билан таъминлана бошлаган.

Чуст шаҳри ва туманида хунармандчилик қадимдан мавжуд ва ана шу хунармандчилик турларининг ривожланиши бевосита савдосотик билан боғлиқ. Шу сабабли ва аҳолини турли маҳсулотлар, буюмлар билан таъминлашни йўлга қўйиш мақсадида Чуст туманида 1932 йилдан марказлашган савдо тармоғи – “Узторг” ташкил этилган. 1936 йилда янги савдо дўконлари ишга тушган. 1947 йилда Чуст туманида матлубот жамияти ташкил этилган, унинг таркибига Чуст, Шўркент, Тошқўрғон, Каркидон, Варзик, Олмос ва Ҳисорак қишлоқ матлубот жамиятлари киритилган. 1950 йилда эса, бу матлубот жамиятлари бирлашиб иккита марказлашган жамиятга айлантирилган. 1953 йилдан 1957 йилга қадар РайПО (Туман матлубот жамияти) нинг умумий товаробороти (ўша давр нархларида) 30 млн. 286 минг сўмни ташкил этган. 1962 йилнинг ўзидаги аҳолига (1961 йилги пул алмашганидан кейинги нархларида) 9 млн. 207 минг сўмлик саноат, қишлоқ хўжалик ва озиқ-овқат маҳсулотлари етказиб берилган.

Чустда аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, уларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳолини яхшилаш учун хизмат кўрсатувчи маиший хиз-

маг кўрсатиш тармоқлари корхонаси 1936 йилда таъкил топган. Дастлабки хизмат корхонаси “Қизил куч” деб аталган.

1940–1950 йиллар мобайнида “Қизил пойфазалчилар”, “Қизил юк ташувчилар”, “XVI йиллик” деган артеллар фаолият кўрсатган. 1960 йилга келиб ушбу артеллар бирлаштирилиб “Райпромбит” комбинати тузилган. Корхонани бирлаштирилиб, уни йирик маиший хизмат кўрсатиш корхонасига айлантирилган. Кейинги вақтларда корхона тармоқлари ривожланиб, ТЭА, Автотранс ва бошқалар алоҳида корхоналарга ажралиб чиқган. 80-йиллар бошларида тумандаги барча жамоа хўжаликларида маиший хизмат уйлари ташкил этилган ва улар учун бинолар қурилган. Маиший хизмат кўрсатиш корхонаси таркибида ишлайдиган усталар 1970 йилда қурилиб ишга туширилган миллий пичоқлар заводида меҳнат қила бошлаган. Заводда пичоқчи усталар авлодлари ўз маҳсулотларини харидоргир бўлиши учун жон куйдириб меҳнат қилишган. Заводда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар Ҳиндистоннинг Нью-Дели, Туркиянинг Измир, Польшанинг Познань, Суриянинг Дамашқ шаҳарларида ўтказилган халқаро кўргазмаларда намоиш этилган ва дипломлар билан муносиб равишда тақдирланган. Агар 1971 йилда заводда 114 киши меҳнат қилиб, (ўша давр нархларида) 352 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилган бўлса, 1993 йилда 400 киши 30 турдаги маҳсулот ишлаб чиқариб, умумий маҳсулот қиймати 191 млн. 912 минг сўмга етказилган.

Ҳозирги кунда Чустнинг ўз тамғаси билан 20 дан ортиқ пичоқ турлари мавжуд. Чуст пичоғи ўзининг бежирим, бетакрор, ранг-баранг ва кескирлиги билан бошқа миллий пичоқлардан ажралиб туради. Шу боис Фарғона водийсида бўлган ҳар бир чет эллик меҳмон Чуст шаҳрида бўлар экан, Чустнинг бу бебаҳо миллий пичоғидан, албатта, совға сифатида олиб қайтади. Бироқ, муаммо, бундай серкирра касб эгалари, хусусан, машаққатли фақатгина Чуст шаҳрига хос бўлган ихтисослашган меҳнат ресурси, хунармандлар етарли бўлишига қарамай ана шу миллий гуруримиз, шарқ машъали Чустнинг бу ноёб дурдоналарини яратиш учун, кўплаб ишлаб чиқариш имконияти мавжуд эмас. Ҳар ой 30 – 50 минг дона миллий – совға (сувинир) пичоқлари ишлаб чиқариш имконияти мавжуд.

Мустақиллик йилларида Чуст шаҳрида ҳам иқтисодий ислохотлар ўз таъсирини кўрсатмоқда. Юртимизда саноат, халқ хўжалиги тармоқларини ривожлантириш, иқтисодий ўзгаришларни изчиллик билан амалга ошириш йўлида изланишлар олиб борилмоқда. Қишлоқ хўжалигида фермерлик, халқ хўжалиги соҳаларида хусусийлаштириш, тадбиркорлик муҳим роль ўйнай бошлади. 1991 йил-

дан бери ўтган қисқа вақт мобайнида бадий буюмлар фабрикаси, пахта заводи, қандолатчилик фабрикаси, тикувчилик фабрикаси, пичоқ заводи каби корхоналар ҳиссадорлик ҳамиятига айлантирилди (Бирок, Чустдаги меҳнат ресурсларига нисбатан бу корхоналар аҳолининг меҳнат билан бандлик эҳтиёжини қондира олмайди).

Хунармандчилик ривожланган жойда албатта, унинг тарихий бозорлари ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Чуст бозори ҳам худди шундай шарқона хусусиятларини сақлаб қолган бозорлардан биридир. Бозорда беҳисоб хунарманд касиблар, тикувчилар, деҳқонлар, давлат ва ширкатлар буюмини сотувчилар минглаб хилма-хил буюмларни олди-сотди қиладилар. Бундай бозорларда топилмайдиган буюмнинг ўзи йўқ. Айниқса, бу бозорга Чуст дўпписи-ю, Чуст пичоғини харид қилиш учун турли жойлардан, ҳаттоки хориждан харидорлар келадилар. Пичоқ ҳақида сўз юритар эканмиз, беихтиёр “Пичоқ бу ярим ризк” деган халқимизнинг ҳикматли сўзи ёдга келади. Бунинг тагида маъно кўп. Тарихга бир назар ташласак, авваллари халқимизнинг кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлганлиги, асосан чорвачилик билан шуғулланганлигини кўришимиз мумкин. Чорвадор халқ учун эса, пичоқнинг бўлиши бебаҳодир. Чунки, у ёки бу сабабга кўра сўйилиши керак бўлган ҳайвонни ҳалоллаш учун пичоқ чорвадорнинг ажралмас иш қуролидир. Шу сабабли ҳам эркаклар доимо ўз ёнларида пичоқ олиб юрганлар. Пичоққа талаб жуда катта бўлган ва уни олиб юриш расм бўлган. Бу қоидага қатъий амал қилинган. Шу ўринда ўзбекларнинг пичоқ осиб юришларини нотўғри талқин қилувчиларга, яъни ўзбеклар пичоқни ёвуз қурол сифатида тақиб юришади деб аташ нотўғри. Тўғри ёвуз қурол сифатида ишлатиладиган пичоқ – ханжарлар тури ҳам бўлган, лекин уларда гулбанд йўқ ва у шариатда ҳаромдир. Бундай пичоқ – ханжарлар жанглarda, тўқнашувларда ишлатилган ва улар, асосан, бошқа халқлардаги каби лашкар ёки навкарларда бўлган.

Пичоқ бу миллий ғурур ҳисобланиб, у ошхона ва дастурхоннинг безагидир. Рўзғоримизнинг энг зарур воситасидир. Пичоқ тайёрлаш жараёни кўп меҳнат талаб қиладиган жараён бўлиб, у тайёр пичоқ, бўлгунга қадар 76 марта қўлдан қўлга ўтади. Шундай меҳнат эвазига ясалган дандон сопли, мис ёки кумуш гулбандли пичоқлар, пичоқнинг кўринишига алоҳида кўрк бахш этади.

Чуст дўпписи ўзининг нусхаси билан бошқа дўппилардан ажралиб туради. У гўзаллиги ва сифати билан машҳурдир. Чуст дўпписи, тўни, чорсиси ва кашгалари-чи? Булар тўғрисида қанча ёзсангиз шунча оз. Чуст бозоридан чиқиб шаҳар айлансангиз, унинг ўзига хос яна бир хусусиятларидан баҳраманд бўласиз. У ҳам бўл-

са, шаҳар ҳунармандчилигининг хилма-хиллигидир. Чуст азалдан ҳунармандчилик соҳасида машҳур бўлган ва у ерда заргар, мисгар, темирчи, тунукасоз, чилангар, косиб, дурадгор, наққош, каштадўз, тикувчи, тўкувчи, пичокчи каби ҳунармандлар, усталарлар сонсаноксиз бўлган. Ҳозир ҳам шаҳар хонадонларига ташриф буюрар экансиз, ҳар икки хонадоннинг бирида дўппи, тўн, чорси, ҳар хил кашталар тикаётган оилаларни, эшик ва пичок ясаётган, ёғочга нақш бераётган усталарни кўрасиз ва улар яратаётган буюмлардан дилинғиз қувонади. Бундай ҳунармандлар аксарият якка ёки оилавий меҳнат қиладилар, қолган қисми эса, шаҳарда меҳнат жамоаларида фаолият кўрсатадилар. Бу жамоаларда миллий пичокнинг бир неча нусхаси, каштачиликнинг сўзана, шоҳи сўзана, паланг, алпак нусхалари, қандолатчиликнинг новвот, пашмак, роҳат – луқум, ҳолва каби турларини кўплаб тайёрлаб истеъмолга чиқарадилар. Улар тайёрлаган маҳсулотларнинг баъзи бирлари ҳатто хорижий мамлакатларда ҳам харидор топмоқда.

Савдо-сотиқ. Осиёда тарихий даврларда ҳам ички ва ташқи савдо ривожланишига кўра умумий хусусиятларга эга бўлган. Шунингдек, ташқи савдода буюк ипак йўли муҳим аҳамият касб этган. Савдо маҳсулотининг асосий қисмини ҳунармандчилик буюмлари ташкил этган. Шаҳар савдосида бозорлар алоҳида ўрин тутган. Ўрта Осиё ва Эронда бозорлар расталарга бўлинган. Ҳар бир раста қайсидир маҳсулотни сотишга ихтисослаштирилган. Бунда Осиё давлатларининг шаҳарлари феодалларга қарашли ерларда бунёд этилган. Буни уларнинг ўз мустақиллиги учун олиб борган курашидан ҳам билиб олиш мумкин. Осиёда шаҳарлар Европадаги каби алоҳида мустақил шаҳар ва давлатларга айланмаган. Ҳар бир шаҳарда ўзига хос ихтисослаштирилган ҳунармандчилик ривожланган. Бунда кабилалар, оилавий ҳунармандлар шаклланган.

XI–XV асрларда Хитойнинг Чань ан, Лоу ан, Ханьчжоу; Яқин Шарқнинг Қоҳира, Дамашқ ва Бағдод; Ўрта Осиёнинг Самарқанд ва Бухоро; Япониянинг Камакура, Киото ва Осака; Ҳиндистоннинг Деҳли каби шаҳарлари Осиёнинг энг йирик ҳунармандчилик шаҳарларидан бўлган.

XV аср охири ва XI аср бошларида Самарқанд шаҳри ҳам ҳар томонлама юксалган. У Темур давлатининг пойтахти сифатида жаҳонга машҳур бўлган.

Самарқанд ўзининг гўзаллиги туфайли “Сайқали рўйи замин”, яъни “Дунёнинг ҳусни” деб таърифланган. Бухоро эса, машҳур ҳунармандчилик маркази сифатида улуғланган (Зардўзлик, нақшинкорлик). Шунингдек, мусулмон мамлакатларида шаҳарлар ўзига хос усулда бунёд этилган. Бухоро шаҳрининг марказида арк – қалъа,

яъни ҳукмдорнинг қароргоҳи, унинг ёнида шаҳристон – шаҳарнинг асосий қисми жойлашган. Шаҳар теварагида хунармандларнинг маҳаллалари бўлиб, улар работ деб аталган. Шаҳарлар тош ва ғишдан қурилган. Бунинг сабаби, ёғочнинг етишмаслиги бўлган.

Халқ амалий санъати қадимий тарихга эга. Ота-боболаримиз заргарлик, зардўзлик, наққошлик, ўймакорлик, гилам тўқиш ва тўқимачилик хунарларида катта маҳорат кўрсатган.

Дарҳақиқат, Самарқанд заргарлари ва мисгарлари нафис буюмлари, шойи ва атласи, шунингдек, сифатли қоғози билан ҳам Шарқдаги барча мамлакатларда машҳур бўлган.

Самарқанднинг қўли гул заргарлари тайёрлаган бу зебу-зийнат буюмлари, тақинчоқлар кўпчиликка маълум ва манзур бўлган. Ҳақиқатан Самарқанд кулоллари чин маъноси билан етук санъаткор усталар бўлиб, улар ясаган сопол-идишлар ниҳоятда нозик ва енгиллиги, гулларининг чиройли қилиб ишланганлиги билан диққатга сазовордир. Идишлар турли-туман нақшли безаклар, барг ва новдачалар, баъзан эса ҳайвон, қуш ва балиқ суратларини қопланган бўлиб, афсонавий бир шаклга эга. Самарқанд кулоллари ясаган буюмлари ўзининг жимжимадорлиги, рангининг тозаллиги ва бўёқларининг тиниқлиги, шаклининг бежирим ва пишиқлиги билан бутун оламга маълум ва машҳур бўлган. Амир Темур даврида тўқилган сержило патли гиламлар, палослар ўзининг пишиқлиги, ранг-баранглиги, туси ва зийнати билан Эрон ва Кичик Осиё гиламларидан анча устун турган ва атроф жойларга чиқариб сотилган.

Самарқанднинг бойлиги озик-овқатларнинг мўл ва арзонлигидангина эмас, балки бу ерда тўқиладиган атлас, кимхоб, сендал ва терса-поя сингари шоҳи газламалар, мўйна ва шоҳидан тайёрланган астарликлар, упа-элик, зарҳал, кўк ложувард бўёқлар ва бошқа нарсалар ҳам мўл-кўллигидан ҳамдир.

Тоштарошлик хунари усталари ҳақида Истам Бобоназаров фикрича: “Мармар асрлар оша Ўрта Осиёда фақат қурилиш материали сифатида эмас, балки санъат асарлари, уй-рўзғор буюмларини яшашда ҳам хомашё ҳисобланган. Бироқ мрамарга гўзаллик ато этган кишилар ҳақида маълумотлар жуда кам. Урта Осиёда фақат ғозгон қишлоғида “инқилоб”га қадар ва ундан кейин ҳам тоштарошлар бўлган. “Инқилоб”га қадар Ҳайит Йўлдошев, Носир Солиев, Устапўлат, Уста Тошпўлат, Сафар Товоқча, Уста Тўлабой ва бошқалар мрамардан турли буюмлар яшашган. Инқилобдан кейинги давр усталаридан Абдурахим Турдиев, Мулла Бако Камолов, Бобоназар Жабборов, Абдулла Ҳайитов, Тўхта Комилов, Мухтор Бобоназаров, Туркман Эсонов, Тоир Аҳмедов, Муҳиддин Рўзиевлардир”²¹.

²¹ Санакулов Х. “Чуст”. Т.: 1991 36 – 37 бет.

XIV аср охири – XV аср бошларида безакли бадий буюмлар хунармандчилиги юқори даражага етган. Унинг ривожланиши меъморчилик, рассомлик, наққошлик, маиший буюмлар ишлаш билан ўзаро боғланиш йўлидан борган. Ҳар хил санъаткорларнинг бундай бир-бирига боғланиши ёғоч ва тошга ўйиб нақш солишида ҳам, металл ва сопол идишларнинг энг яхши намуналарида ҳам яққол намоён бўлади.

Темур ўз ҳукмронлиги даврида Самарқандда улкан бинолар, боғроғлар барпо этиш, ариқ-каналлар қаздириш билан бирга шаҳар хунармандлари ишлаб чиқадиган маҳсулотлар кўرғазмасини ҳам ташкил этган, бу хунармандчиликнинг шуҳратини янада кўтарган. Бундай кўрғазмалар кенг Кониғил майдонида тантанали суръатда очилган. Тарихий манбаларга кўра Амир Темур Кониғилда 400 тагача савдо повильони қурдирган. Повильонлар мохир хунармандлар, рассомлар томонидан юксак дид билан безатилар, тантанали сайил кунларида повильон атрофида кўплаб, айрим вақтларда 20 мингтагача гўзал чодирлар қурилиб, шаҳардаги хунармандлар мана шу ерга келтирилиб жойлаштирилган.

Осиёда уйғониш даври IX асрдан бошланган бўлсада, ўрта асрларда Европадаги уйғониш даврида Ўрта осиеда хунармандчилик, маданият юксак тараққий этган. Амир Темур салтанатининг Бухоро, Самарқанд, Андижон, Қарши, Термиз, Тошкент, Шаҳрисабз каби шаҳарлари хунармандчилик ва савдо марказига айлантирилган. Шаҳарларда хунармандчилик маҳаллаларининг сони ортиб, касб-хунар билан боғлиқ бўлган янги гузарлар, бозор расталари, тимлар ва тоқлар вужудга келган. Шаҳрисабз, Самарқанд, Бухоро, Тошкент шаҳарларида мисгарлик, заргарлик, кулолчилик, тоштарошлик, кўнчилик, маҳсидўзлик, тандирсозлик, эгарчилик, пичоқчилик, ўқчи каби хунармандчилик маҳаллалари вужудга келган.

Шундай қилиб, Амир Темур ҳар йили Кониғил майдонида хунармандлар тайёрлаган турли-туман, нафислиги ва пишиқлиги билан бир-биридан ажралиб турадиган буюмлар, санъат асарлари кўрғазмасини ташкил этиб, шу соҳани синчиклаб ўрганган, ҳар йилнинг ўзига хос хунармандчилик буюмлари сифати ва сонига қараб, хунармандчилик соҳасининг қай даражада ривожланаётганлигини кузатган ҳамда қайси соҳа оқсаётганлигини, яъни сифати паст маҳсулот тайёрланлигини ва қайси соҳани ривожлантиришга эътибор берилишини режалаштирилган. Темур назарида бу кўрғазмалар Самарқанд хунар аҳлининг ўша давр хунармандчилиги ва санъатида эришган ютуқларининг ўзига хос бир кўриги бўлганлигини ҳам аниқлаган.

Амир Темур ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрнинг Бухоро,

Самарканд, Андижон, Тошкент, Қарши шаҳарлари йирик савдо ва хунармандчилик марказига айланиб, кун сайин ривожланиб борган.

Маълумки, “Буюк ипак йўли” ўтган ҳудудлар ўрта асрлардан кейинги даврларда суронли урушлар даврини бошидан кечиришига қарамай хунармандчилик, санъат, маданият ривожланишда давом этган ва тараккий топган. Мустақиллик йилларида миллий хунармандчилик, санъат, миллий маданият қайта туғилди ва замон руҳида тараккий этди.

2-БОБ.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА МИЛЛИЙ ХУНАРМАНДЧИЛИК ҲАМДА ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ ВА ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ

2.1. Миллий хунармандчилик – туризмни ривожлантиришнинг муҳим омили

Фарғона водийси қадимдан миллий хунармандчилик марказидир.

Бунда водийнинг қадимдан илм-фан, маданият ва маърифат маркази бўлиб келганлиги ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Водийдаги Риштон, Марғилон, Шоҳимардон, Андижон, Асака, Чуст, Поп, Қўқон ва бошқа шу каби шаҳарларда миллий хунармандчиликнинг жуда кўп йўналишлари шаклланиб, ривожланиб, аجدодлардан авлодларга мерос сифатида ўтиб келган. Мазкур шаҳарлар ичида Чуст шаҳри алоҳида ўрин эгаллайди.

Чуст шаҳрида хунармандчилик кундан-кунга ўсиб бормоқда. Чуст шаҳри қадимдан саноат ва хунармандчилик шаҳридир. Чунончи, Чуст дўпписи, Чуст пичоқлари кўп жойларда қадимдан тилга олиб келинган.

Чуст пичоқлари Ҳиндистон, Туркия, Польша, Суриянинг бир қатор шаҳарларида ўтказилган кўрғазмаларда юқори баҳоланган.

Бунинг муҳим томони шундаки, машҳур Чуст пичоғи ва Чуст дўпписи, Чустлик аялома Мавлоно Лутфуллонинг фаолияти билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Ўзбекистонга келадиган сайёҳ (турист) кўпинча ўзбек миллий хунармандчилигининг шакл-шамойили, айрим ишлаб чиқарилаётган миллий хунармандчилик маҳсулотларининг тайёрланиш жараёни билан, албатта, қизикади.

Маълумки, ҳозирги кунда Чуст шаҳрида бир неча хунармандчилик кичик корхоналари ишлаб турибди. Шу жумладан, “Чуст пичоғи” ҳиссадорлик жамияти. Бу корхона 1970 йилда ташкил қилинган бўлиб, турли хилдаги уй-рўзғор пичоқлари ва совға ёдгорлик пичоқлари чиқара бошлаган.

Чуст пичоқсозлигининг ўтмишдаги хунармандлари инкилобга қадар пичоқ тайёрлаш учун жуда сермашаққат ишларини бажарган. Шунинг учун пичоқчилик қийин ва сермашаққат хунар ҳисобланган.

Хунармандлар кунига 10-14 соатлаб коронгу ва зах жойларда ишланганлар.

1966 йилда республикада маҳаллий саноат вазирлиги бу саноатни қайтадан ташкил этгандан сўнг, Чуст шаҳрида Чуст тумани маҳаллий саноат комбинати ташкил этилган. Бу ҳол ўзининг иқтисодий самарасини кўрсатди. Комбинатда пичоқ ишлаб чиқариш ривожланган ва битта устага йилига 60-80 минг донадан миллий пичоқлар ишлаб чиқаришга тўғри келган. Шу тариқа Чуст шаҳрида миллий пичоқсозлик ривожланди ва сайқал топган.

Ҳозирги вақтда маҳаллий ишларни айникса, мактаб ёшидан бошлаб ўқувчиларни мазкур касбларга йўналтириш билан келгусида уларни меҳнат билан таъминлаш борасидаги имкониятлар (резервлар) ҳақида фикр юритдик.

Пичоқ тиғини тайёрлашда асосан қуйидаги жараёнлар амалга оширилади:

Миллий пичоқсозликда ишлаб чиқариладиган тиғлар 3 (уч) кўринишда бўлади, яъни улар:

1. Сукма дастали пичоқларнинг тиғлари.
2. Ёрма дастали пичоқларнинг тиғлари.
3. Хўжалик пичоқларининг тиғлари.

Ҳамма пичоқларнинг тиғлари углеродли пўлатдан ишлаб чиқарилади. Пўлатлар ҳар-хил ўлчам ва шаклларида варақ (лист) ҳолатда махсус станоклар ёрдамида кесилади.

Сукма дастали пичоқ тиғини тайёрлашда қуйидаги жараёнлар бажарилади:

а) пўлат варақ (лист)ларини қирқиш ва пичоқ тиғларини махсус қолипларга тушириб кесиш жараёнини махсус станокда бир киши бажаради. Пўлат варақларини қирқадиган қайчида бўлақларга бўлиб қирқиб олинади, сўнгра 100 тонналик прессда ҳар бир пичоқ турига қараб қолипларда қирқиб олинади.

б) тиғларнинг қавзасини созлаш – бу омил икки киши иштирокида бажарилади, яъни темирчи ва унинг ёрдамчиси билан (Миллий хунармандчиликнинг бу жараёнлари чет элдан келган сайёҳларга махсус экскурсовод ёки гуруҳ сардори томонидан экскурсия давомида тушунтирилади). Бу жараёнларда тиғнинг қавза қисми ўтда (чўтда) киздирилади, сандон-босқон воситасида болғалаб чўдирилади ҳамда тиғнинг қавзасини тўғрилаб олинади.

в) дастлабки чархлаш воситаси:

Бу восита чархлаш станогиди олиб борилади, бунда тиғлар 5-класс силликликни беради.

г) майин чархлаш воситаси: Бу жараён майин кумли чархтошда (чархлаш станогиди) олиб борилади, бу жараёндан сўнг пичок тиглари 7-класс силлиқликни беради.

д) тигларни тоблаш воситаси: бу жараён камерали электр печларда олиб борилади. Тоблаш жараёнларида пичок тиглари 800° иссиқликда тобланиб ёгда ва сувда совитилади.

е) тигларни пардозлаш: Бу омил пардозлаш станогиди бажарилади. Майин кумли чархтошлар ёрдамида пардозланади ва тигларга 8-класс силлиқлиги берилади. Сўнг Роввел шкаласи бўйича 48-50 нясига етказилади, кўрсатилган каттиқлик даражасига олиб борилади¹.

ж) тайёр ҳолатдаги тиглар ёглаб, сараланади ва йиғишга киришилади: бошқа турдаги пичокларнинг тиглари ҳам ана шундай усуллар билан тайёрланади.

Ёрма (ёдгорлик) дасталик пичокларни қуйидаги усулларда йиғиб тайёрланади.

а) тигнинг қавзасини оқартириш (чархлаш станогиди), қавзага мисс боғлаб қавшарлаш йўли билан мисни қавзага ёпиштириш.

б) пичок тигини дастага олиш.

в) хомчўксалаб гулванд қуйишга тайёрлаш.

г) гулванд қуйиш (қалайни эритиб).

д) гулвандларга эгв ёрдамида ишлов бериш ва гул солиш (аррача, кўк ўйиш, гул ўйиш махсус пардозлик асбоблари билан).

е) дасталарга пармалаш станогиди ёрдамида кўз солиш.

ж) гулвандларга лок босиш, дастага кўз ўрнатиш ва охириги пардозлаш (эговлаш билан жилвир қоғоз), ишлари амалга оширилади. Агар пичок билан дастаси ҳайвон шохидан бўлса, у ҳолда пармалаш станогиди ёрдамида даста кўзларининг атрофи айлана бўйлаб, чилмиха пармадан фойдаланиб, чилмиҳаланиб симобнинг қалай билан аралашмаси суртилади. Шу усуллар билан ёрма дастали пичок тайёрланади.

Шундай қилиб, пичок – бу бир томони ўткирланган пластинкасимон кесувчи асбобдир. Пичоклар қадимда тош, мисс, бронзадан ишланган. Умуман пичоклар илк полеолит давридани маълум. Темир давридани бошлаб темир пичоклар кенг тарқалган. Пичоклар, асосан, тиг ва дастадани иборат бўлади.

Пичоклар кўринишига кўра тўтри пичок, қайки пичок, бодомча пичокларга бўлинади. Катта-кичиклигига кўра ўрта суямлик, тезлик, болаличок, чалабузор; безатилишига кўра содда, гулдор пичок, чилмихагулли пичок, руфта пичок, суяксопли, шохдастали, дандонсопли, ўн уч садафли; ясалиш усулига кўра (тус) Чуст пичок, Қорасув пичок, Шахрихон пичок, Бухороча пичок, Пойтуғ пичок, Қўқон пичок деб юритилади.

Пичоқчилик, пичоксозлик – пичок ясаш касби бўлиб, хунармандчиликнинг қадимий турларидан бири ҳисобланади. Бронза даврига келиб, мис ва бронзадан пичок ясаш авж олган. Темирнинг кашф этилиши эса пичоқчилик тараққиётида жуда катта ўзгариш ясади. Гомернинг “Илиада”, Гесеоднинг “Меҳнат ва кунлар” асарларида темир пичок ва унинг хўжалиқдаги аҳамияти ҳақида маълумотлар бор.

Пичоқчилик Ўрта Осиёда, араб мамлакатларида жуда қадимдан ривожланган, сўнг Испания ва Италияга ўтган. XVI асрга келиб, пичоқчилик Англия, Германия, Австрия, Францияда касб сифатида шаклланган. Шу даврда пичокнинг ошхонада ишлатиладиган, XVII асрнинг бошларида эса очиб-ёпиладиган (чўнтақда сақланадиган – пақки, устара ва бошқа шу каби) пичок хиллари ҳам юзага келган.

Ўзбекистон ҳудудидан милоддан аввалги 2000 йилликка оид пичоқлар топилган.

Афросиёб, Болаликтепа, Варахша каби ёдгорликлар деворларига чизилган расмлардан пичокнинг уй-рўзғордан ташқари ҳарбий қурол сифатида фойдаланганлигини ҳам англаш мумкин.

XVI-XXII асрларга оид пичок намуналари металл таркибининг, пичок ясаш техникасининг ва безакларининг ўзгариб, тараққий эта борганлигини тасдиқлайди.

Навойи, Бобур асарларига ишланган миниатюраларда (XV-XVII асрлар) ёнга осиб юриладиган пичоқларнинг турли хил намуналари кўрсатилган.

Фарғона водийси, Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Тошкент, Сурхондарё ва Қашқадарёда пичоқчиликнинг қадимий марказлари бўлган. Ҳозир Ўзбекистонда 20 га яқин пичоқчилик марказлари бор. Уларга: Чуст билан бир қаторда Паркент, Шаҳрихон, Қорасув, Қўқон, Чимён, Бойсун, Бухоро ва бошқалар кирати.

Чуст, Шаҳрихон, Қорасув (Фарғона водийси)да ишланган пичоқлар миллий шаклининг нафислиги, ихчам ва ўткирлиги билан қимматлидир. Бу пичоқлар республикамизда ва унинг ташқарисида муҳим совға сифатида ҳам қадрланади.

Дастлаб, пичок қосиблик дўконларида ишлаб чиқарилган. Ҳозир Ўзбекистонда пичоқлар асосан маҳаллий саноат корхоналарида ишлаб чиқарилмоқда. Ишлатилишига кўра рўзғор пичоқлари, боғдорчилик, қосибчилик ва бошқа совға сифатида ишлатиладиган хиллари бор. Машина ва механизмларнинг кесувчи қисмлари, айниқса, ёғоч тилиш, қирқиш, фанер йўниш ва бошқа машиналарда пичок кенг қўлланилади. Бундай пичоқлар фрезер ва диск шаклида бўлади. Озиқ-овқат саноати ва қишлоқ хўжалиги машиналарида (ма-

салан: карам майдалаш, картошка арчиш, силос қирқиш, сомон майдалаш машиналарида) ҳам пичоқ асосий қисм ҳисобланади.

Чуст қадимдан ўз дўпписи билан ҳам ажралиб турган. Дўппини яхшилаб ўрганиш ўзлгимизни англашда, миллатга хос хусусиятларни аниқлашда муҳим ўрин эгаллайди.

Дўппининг тури ва хиллари кўп: Чуст дўппи, Марғилоний, Андижоний, Тошкандий, сетора, позик дўппи, чоргул, ироқи ва ҳақозолар. Ҳамма томони текис тўртбурчак. Гумбази бор, аммо яссигина, кийганда бошга ёпишиб туради.

Дўппи оддий кўрингани билан тузилиш ва тикилиш жиҳатидан мураккаб ва сермеҳнат. Унинг тўрт тарафи бор. Ҳар тарафининг гулдор девори бор, товланувчи, қора жияқдан гардиш солинган: томи гумбазсимон бўлиб, тенг қаттиқликдаги тўрт қисмдан иборатки, бу қисмлар конус шаклига эга. Ўзбекистонда бир қанча дўппидўзлик мактаблари мавжуд.

Бинобарин, ҳозир ҳам унинг ҳам иктисодий, ҳам маданий жиҳатдан республикаимиздаги ўрта даражадаги бошқа шаҳарлар орасида ўз ўрни бор. Бу борада Чуст шаҳрида жуда қадимдан шаклланган Чуст ҳунармандчилиги шаҳарнинг тарихий миллий анъанавий салоҳиятидир.

Ўзбекистон Республикасида Чуст шаҳрига унинг пичоқсозлиги, Чуст дўпписи, Чуст заргарлари-ю, унинг темирчилик ҳунармандчилиги алоҳида ҳослиги билан ажралиб туради, чунки бу халқ ҳунармандчилигининг қадимий турлари, хусусан, Чуст дўппи тикиш усуллари азал-азалдан Чустлик нафис санъат ижодкорлари Чуст шаҳрида истиқомат қилган момоларимиз кўлларида ҳунар-қасб сифатида шаклланган, ривожланган, сайқал топган ва “Озодлик” номи билан 1920 йилда ташкил топган Ҳозирги “Чевар” ҳиссадорлик жамияти даражасигача ривожланиб келмоқда.

Наманган вилоятида туризмни ривожлантиришнинг иктисодий-ижтимоий-географик жиҳатлари Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан сўнг хўжалик юритишнинг ҳамма соҳаларини, шу жумладан, сайёҳлик соҳасини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ўзбекистон бутун дунёдан сайёҳларни жалб қилиш имконини берувчи табиий ва тарихий обидалар, археологик ёдгорликлар, рекреация хусусиятларига эга бўлган хушманзара жойларнинг кўпчилиги билан Марказий Осиёда алоҳида ўрин тутади.

Ҳозирда 4 мингдан ортиқ археологик ёдгорликлар, 300дан ортиқ шифобахш сув манбалари, дарёлари ва кўллари, табиий-иқлимий шарт-шароитлари, тоғ ва тоғ олди водийларига эгадир. Бу республикаимизда сайёҳликнинг ривожланишида катта аҳамият қасб этади.

Фарғона водийси хунармандчилик водийси бўлибгина қолмай, балки туризм улкан бўлган марказ ҳамдир. Чуст шаҳри Ўрта Осиё минтақасидаги энг қадимий шаҳарларидан бири бўлиб, у водийдаги Эриш, Косон, Ахсикент, Кува каби ўрта аср шаҳарлари билан савдосотиқ ва иқтисодий – маданий соҳаларда рақобат бўлган.

“Озодлик” жамияти дастлаб Фарғона шаҳридаги хунармандчилик саноати кенгаши ихтиёрида бўлган 1936 йилда мазкур “Озодлик” артели “Янги турмуш” номи билан ўзгартирилган. Артелда 250 киши ишлаб, дўппи ва тикувчилик материаллари ишлаб чиқарган. Сайёҳлик ҳозирги пайтда қўшгина мамлакатларда иқтисодиётнинг даромад келтирувчи муҳим тармоғига айланган. Унинг самарадорлиги жаҳон савдосида нефть ва автомобиль саноатидап кейин 3-ўринда туради. Шунга кўра Ўзбекистонда ҳам туризмни ривожлантириш долзарб ҳисобланади. Жумладан, 1992йил “Ўзбектуризм” миллий компаниясининг ташкил этилиши Ўзбекистоннинг барча вилоятларида туризмни ривожлантиришга туртки бўлди. Миллий компаниянинг Наманган минтақавий бўлимида ҳам турли даражада ижобий ишлар амалга оширилди.

1-диаграмма

2000-2011 йилларда сайёҳлик фирма ва ташкилотлар томонидан хизмат кўрсатиш (минг киши)

Изоҳ: Диаграмма Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

2000-2011 йилларда Ўзбекистон Республикаси ва Фарғона минтақасига ташриф буюрган туристларга хизмат кўрсатиш сони таҳлил этилганда, 2000 йилда республика бўйича ташриф буюрган туристлар сонига нисбатан 2011 йилга келиб 2,8 мартага ортди. Фарғона минтақасига ташриф буюрган туристларга хизмат кўрсатиш сони эса 2,2 мартага ортган. Юқоридаги кўрсаткичлар республиканинг ва

Фарғона минтақасининг хизмат кўрсатиш салоҳиятини тўлиқ ифодаламайди. Чунки, кейинги йилларда туристик юк сизими бирмунча ортганлиги вилоятларда янги меҳмонхоналар, транспорт тармоқлари салоҳияти ортганлиги билан изоҳланади. Шундай экан, минтақага туристларни жалб этишни 2015 йилга қадар икки ҳиссага ва кейинчалик ундан ҳам ортишга эришиш имкониятлари мавжуд.

2- диаграмма

2011 йилда Ўзбекистон минтақалари бўйича хизмат кўрсатилаган туристлар сони ва фоизи

Изоҳ: Диаграмма Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

2011 йилда Ўзбекистон минтақалари бўйича хизмат кўрсатилган туристлар сони ва фоиз кўрсаткичлари таҳлил этилганда, энг юқори кўрсаткич Тошкент минтақаси улушига тўғри келиб, 275, 6 миң кишига хизмат кўрсатилган. Бу жами кўрсатилган хизматларнинг 46 фоизини ташкил қилади. Кўрсатилган хизматлар улушига кўра иккинчи ўринни Зарафшон минтақаси эгаллайди ва жами кўрсатилган хизматларнинг 30 фоизи минтақа ҳиссасига тўғри келади. Туристларга хизмат кўрсатишда кейинги ўринни Фарғона ва Қуйн Амурарё минтақалари эгаллайди. Минтақанинг хизмат кўрсатиш кўрсаткичлари Тошкент ва Зарафшон минтақаларига кўра паст бўлишига карамай, минтақанинг туристларни жалб қилиш ва хизмат кўрсатиш салоҳиятини ошириш учун барча шарт-шароитлар мавжуд. Жумладан, табиий, экологик қулайликлар, серсув минтақа эканлиги унинг салоҳиятини таъминловчи асосий омиллар ҳисобланади.

2012 йилдаги рекреация кўрсаткичлари таҳлил этилганда республика ҳудудига 363,3 миң кишига хизмат кўрсатилган.

Хизмат кўрсатиш ҳажми ҳудудлар бўйича таҳлил этилганда етакчи ҳудудлар сифатида Тошкент шаҳрида (148,0 миң кишига), Хоразм

вилояти (Хивада 104,2 минг кишига), Бухорода (46,7 минг кишига) хизмат кўрсатилди. Шу йил давомида Тошкент шаҳрига 93,3 минг, Бухорога 41,4 минг, Хивага 34,2 минг хорижлик сайёҳ ташриф буюрди. МДХ давлатларидан сайёҳларнинг келиши Тошкент шаҳрида юқори бўлиб, 13,3 минг кишини ташкил этди, Бухорога эса 1700 киши келди ва бошқа вилоятлар кўрсаткичлари минг кишига етмади. Ички сайёҳликда ҳам Хоразм етакчилик қилади.

1-жадвал

Сайёҳлик фирма ва ташкилотлари томонидан сайёҳларга хизмат кўрсатиш (минг киши)

	Хизмат кўрсатилган жами ташриф буюрувчилар	Шундан;		
		Чет эллик ташриф буюрувчилар	МДХ мамлакатларидан ташриф буюрувчилар	Ўзбекистон республикаси фуқаролари
Ўзбекистон Республикаси	363,3	197,8	16,5	134,6
Қорақалпоғистон Республикаси	2,8	2,7	-	-
вилоятлар:				
Андижон	2,1	-	-	0,8
Бухоро	46,7	41,4	1,7	5,2
Жиззах	9,8	-	-	9,8
Қашқадарё	19,3	10,6	0,16	8,3
Навий	3,4	1,4	-	-
Наманган	1,5	-	-	-
Самарқанд	17,5	14,0	0,6	3,2
Сурхондарё	0,8	-	-	-
Сирдарё	-	-	-	-
Тошкент	2,6	0,2	0,05	2,3
Фарғона	4,3	-	-	3,4
Хоразм	104,2	34,2	0,7	70,0
Тошкент ш.	148,0	93,3	13,3	31,5

Изоҳ: Жадвал Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

2010 йилда республиканинг бошқа вилоятларидан унга 70 минг сайёҳ ташриф буюрди. Хоразмнинг ички рекреацияда етакчилигининг яна бир сабаби шундаки, унга рақобатдош бўлиш мумкин бўлган ҳудуд бу Тошкент шаҳри бўлиб, унга асосан республиканинг маъму-

рий маркази бўлганлиги боис рекреация мақсади тубдан фарқ қилади, яъни турли анжуманлар, қасб ва иш тақозасидаги йиғилишлар сабаб бўлади. Шу сабабли рекреациянинг бу турини *конгресс* ёки анжуманлар рекреацияси деб аташ мумкин.

2-жадвал

2008-2010 йилларда дам олиш муассасаларининг асосий кўрсаткичлари

	2008 йил		2009 йил		2010 йил	
	Дам олиш муассасалари сони	Жойлар сони	Дам олиш муассасалари сони	Жойлар сони	Дам олиш муассасалари сони	Жойлар сони
Ўзбекистон Республикаси	106	15567	114	16850	129	17318
Қорақалпоғистон Республикаси	-	-	2	160	4	605
вилоятлар:						
Андижон	-	-	-	-	1	50
Бухоро	-	-	-	-	1	38
Жиззах	2	166	4	80	6	227
Қашқадарё	5	1189	5	1424	9	1927
Навоий	2	322	2	332	1	292
Наманган	-	-	-	-	3	278
Самарқанд	2	430	7	1225	7	707
Сурхондарё	7	1200	8	1561	9	1828
Сирдарё	-	-	-	-	-	-
Тошкент	64	7886	61	8254	63	7969
Фарғона	6	1475	9	1343	3	386
Хоразм	7	694	9	650	12	1308
Тошкент ш.	8	2178	7	1821	10	1703

Изоҳ: Жадвал Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф тамонидан тузилди.

Кейинги йилларда республикада фаолиятда бўлган дам олиш муассасалари сони ҳам ортиб бормоқда. Уларнинг умумий сони 2008 йилда 106 ни, 2009 йилда 144 тани ташкил этган бўлса, 2010 йилда 129 тага етди. 2008 йилда Тошкент вилояти, Тошкент шаҳри ва Хоразм вилоятлари дам олиш муассасалари ва улардаги жойлар сонига кўра етакчилик қилди. 2010 йилда ҳам дам олиш муассасалари сонига кўра юқоридagi вилоятлар етакчилигини сақлаб қолди, бироқ, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари Тошкент шаҳри ва Хоразм вилоятларига нисбатан жойлар сони анчага ортди. Шунингдек, 2010 йилда Андижон, Бухоро ва Наманган вилоятларида ҳам дам олиш муассасалари

ва улардаги жойлар сонида ўзгариш юз берди, бироқ, Сирдарё вилоятида дам олиш муассасалари ва улардаги жойлар сонида ўзгаришлар юз бермади.

3-жадвал

Туризмда банд бўлган ишчилар сони (киши)

	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил
Ўзбекистон Республикаси	3491	3746	3379	3513
Қорақалпоғистон Республикаси	13	20	23	32
вилоятлар:				
Андижон	101	54	53	60
Бухоро	82	77	180	247
Жиззах	3	16	17	7
Қашқадарё	84	81	112	97
Навобий	23	19	18	16
Наманган	17	14	16	32
Самарқанд	800	992	761	762
Сурхондарё	18	3	12	13
Сирдарё	1	-	2	5
Тошкент	58	11	18	22
Фарғона	137	143	129	130
Хоразм	171	250	252	265
Тошкент ш.	1983	2066	1786	1822

Изоҳ: Жадвал Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

Маълумки мустақиллик йилларида республика бўйича хизмат кўрсатиш тармоғининг улуши ортиб борди. Хизмат кўрсатишда туризм энг сердаромад ва инфратузилмаларда ўзгариш талаб қилинадиган соҳа ҳисобланади. Бу ўз навбатида аҳоли бандлигига ҳам таъсир кўрсатади. Жумладан, кейинги йилларда туризмда банд бўлганлар сони республикада ўртача 3,5 миң кишини ташкил этади. 2008-2010 йиллар давомида ҳам бу кўрсаткичларда тебранма ўзгаришлар юз берди. Бу ҳолат республиканинг Бухоро ва Хоразм вилоятларидан бошқа барчасига хос. Жумладан, Бухорода туризмда банд бўлганлар сони 3 мартага ва Хоразмда 1,5 мартага ортди.

Аммо, республикада хизмат кўрсатиш тармоғининг рекреация ёки туризмда бандлик кўрсаткичларини бир неча ўн мартага оширишга етарли рекреацион салоҳият мавжуд. Кейинги йилларда ташкил этилаётган “Асрлар садоси”, “Шарк тароналари” каби анъанавий фести-

валлар ҳамда ўзбек халқининг миллий ҳунармандчилиги мактаблари кўргазмалари республиканинг барча вилоятларида ўзига хос ва бир бирини такрорламайди.

Ўтказилган тадқиқотлар (2001 йил) Наманган вилоятда сайёҳларга хизмат кўрсатиш ҳажми ва улардан олинган фойда ўсиб бориш хусусиятига эга эканлигини билдирмоқда (Ўзбекистон география жамияти ахбороти 23-жилд. Назаров А.А. Сирожиiddинова У. 112-бет).

Чунончи, 1998 йилда сайёҳларга хизмат кўрсатиш ҳажми 41055 минг сўмни ташкил этган бўлса, 1999 йилда бу кўрсаткич 46660 минг сўмга, 2000 йилда эса 54442 минг сўмга етган.

Вилоятда рекреация ресурсларини мавжудлигини инобатга олиб, келажакда кишиларнинг дам олишларини самарали ташкил этиш мақсадида қўшимча саёҳат йўналишлари очилиши мақсадга мувофиқдир.

Бу йўналишларни қуйидаги тарихий, маданий, табиий объектлар бўйича очилиши мумкин.

1. Наманган-Ахсикент.
2. Наманган-Чуст-Говасой.
3. Наманган-Косонсой.
4. Наманган-Нанай.
5. Наманган-Мунчоктепа.

Наманган шаҳрининг ўзида сайёҳларни Уста мулла Қирғиз мадрасаси, Уста мулла Қирғиз томонидан қурилган ота Валихонтўра масжиди, Бобур номидаги маданият ва истироҳат боғи билан таништириш мумкин.

Наманган-Ахсикент йўналиши. Бу йўналишда Ахсикент ёдгорлиги асосий ўрин тутати. Ахсикент тарихий ёдгорлиги Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашиб ҳозирда тепаликлар кўринишида сақланмоқда. Археология институтининг ходимлари томонидан олиб борилган тадқиқотлар натижасига кўра бу тепалаклар остида 3 та шаҳар барпо этилганлиги аниқланди. Ўрта асрларда Ахсикент Фарғона водийсининг иқтисодий жиҳатдан ривожланган маркази ҳисобланган. Шаҳар 1620 йилда содир бўлган кучли zilзиладан вайрон бўлган.

Наманган-Чуст-Говасой йўналишида ўз ҳунармандлари билан донг таратган Чуст шаҳри ва хушманзара жойлари, жуда кўп рекреация ресурслари мавжудлиги билан ажралиб туради. Говасой ҳавзаси сайёҳларни дам олиб хордик чиқаришида қатта аҳамиятга эга. Чуст ҳунармандлари томонидан тайёрланган пичоқлар, Чуст дўппилари, сўзаналарини бежиримлиги сайёҳларни тортади. Айниқса шаҳар марказидаги “Мавлоно Лутфуллоҳ” номидаги маданият ва истироҳат боғи ўзининг улкан дарахтлари ва zilлол булоқ сувлари билан нафақат

водийда, балки бутун республикада ажралиб туради. Чуст шахридан 2 км шимолда Ғовасой соҳилида кўҳна тепалик мавжуд бўлиб, бу халқ тили билан юритиладиган қишлоқдир. Ана шу жойда олиб борилган археологик тадқиқотлар Буонамазор ёдгорлиги милоддан аввал 2000-йилликнинг охири 1000-йилликнинг бошларига тўғри келишини кўрсатмоқда. Буонамазорликлар суғорма деҳқончилик билан машғул бўлганлар. Бу ердан топилган деҳқончилик қуроллари ва ғалла сақланадиган ўра-омборлар, хумларда сақланиб қолган арпа, буғдой, тарик, сули, нўхот қолдиклари буни тасдиқлайди.

Ғовасой ўзининг хушманзара жойлари тоза ҳавоси иқлимнинг ўзига хослиги билан кишиларнинг дам олиши учун қулайдир. Шунга мувофиқ Ғовасой соҳилида дам олиш зоналари, болалар оромгоҳлари барпо этилган. Бу йўналишда сайёҳлар тарихий обидалар ва хушманзара сўлим жойлар билан бир вақтда танишишларига имкон бўлади.

Наманган-Косонсой йўналиши. Косонсой ўзининг археологик ёдгорликлари ва сўлим табиати билан водийда муҳим ўрин тутади. Қадимги Косон шаҳри қалъаси ва миноралар қолдиклари тепалик кўринишига эга. Косон шаҳрига эрамиздан аввалги I чи асрда асос солинган бўлиб, у Кушон давлати ҳукмронлик қилган даврда Фарғона водийсининг бош шаҳри ҳисобланган, унда ҳунармандчилик ривожланган.

Косонсой дарёси соҳиллари рекреация ресурсларига бой. Ана шу мақсадда дам олиш зоналари ва болалар оромгоҳлари барпо этилган.

Наманган-Нанай йўналиши. Нанай қишлоғи вилоятнинг шимолда, Подшоотасой соҳилида жойлашган. Қишлоқ табиатининг гўзаллиги, тоза тоғ ҳавоси, тезоқар Подшоотасой сайёҳларни мириқиб дам олиб, ҳордик чиқаришлари учун етарли имкониятлар яратади. Нанай қишлоғида “Кўксарой” туристик базаси барпо этилган бўлиб, унда йилига 2500 дан ортиқ кишилар дам оладилар. Бу ерда ҳам ўзига хос саёҳат йўналишлари мавжуд бўлиб, улар:

1. Подшоота – Саричелак.
2. Кўксарой тоғи.
3. Кўксарой – Сафедбулол деб номланади.

Наманган-Мунчоктепа йўналиши. 1989 йил май ойида Мунчоктепа археологик ёдгорликларини қазиб, ғоят ноёб Поп сағанаси топилишига сабаб бўлди. Поп сағанаси ер ости қурилмаси бўлиб, баландлиги 2 метр, сатҳи 1,5 м² ни ташкил этади. Сағанада ҳаммаси бўлиб, 47 та тобут 5 қават ҳолда устма-уст қўйилган. Тобутлар асосан қамушлардан ясалган. Бу тобутлар ҳар-хил ёшдаги эркеклар ва аёллар жасади бўлиб, шундан 22-тобут сақланиб қолган.

Топилмалар ичидаги идиш-товуқлар, тўқувчилик дастгоҳларининг қолдиклари, қимматбаҳо тошлардан ва ҳайвон суяқларидан ясалган

10000 донана якин мунчоклар, кўхна мусика асбоблари бу ерда кулолчилик, тўкимачилик, хунармандчилик каби соҳалар ривожланганлигидан дарак беради. Бу тарихий ёдгорликлар сайёҳлар учун қадимги Фарғона аҳолисининг урф-одатлари худудий ўзлаштириш ҳолатлари, ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти, иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаёти бўйича батафсил маълумотлар беради. Наманган вилояти бой рекреация ресурсларини ўзлаштириш учун инвестицияларни жалб этиш, янги сайёҳлик йўналишларини очиш, сайёҳлик хизмати орқали иқтисодий самарадорликка эришиш учун етарли имкониятга эгадир.

Демак, Наманган вилоятининг иқтисодий-ижтимоий ривожлантиришда туризм соҳаси устувор йўналиш деб қаралса ва бу соҳани кенг тарғиб этиш орқали ижобий натижага эришиш мумкин.

2.2. Фарғона минтақасининг сайёҳликни ривожлантиришдаги салоҳияти ва республика туризмида тутган ўрни

Айниқса, мустақиллик йилларида миллий кадриятларимизга бўлган эътиборни янада кучайтирди. ҳукуматимиз томонидан чиқарилган яқка тартибда меҳнат қилувчилар тўғрисидаги қонуни ва хунармандчиликни ривожлантириш ҳақидаги республикамиз Президенти фармони бунга далилдир.

Эндиликда яқка тартибда меҳнат қилувчилар меҳнати иш стажига қиритилди ва улар қариллиқ нафақалари олиш ҳуқуқига эгадир. Бу ўз навбатида хунармандчиликнинг қайта тикланишига ҳам моддий, ҳам маънавий ёрдам бермоқда.

Булардан ташқари, маҳаллий гашкилотлар томонидан уларга на моддий, на маънавий ёрдам берилмаётганликлари, қўллаб – қувватланмаётганликлари маълумдир. Қишлоқлардан олинган маълумотларда эса, қишлоқ хунармандларининг аҳволи шаҳар хунармандларининг аҳволидан қолишмаслигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Гиламдўзлик, ўрмоқ тўқиш (олача, яқондоз, пояндоз, жулкурс, хуржун ва бошқалар) каштачилик, маҳаллий хом ашёдан ҳар хил истеъмол буюмлари яшаш қабила билан фақатгина яқка тартибда шуғулланувчилар машғулдирлар. Булар сони ҳам жуда оз, чунки шахсий хўжалиқлардаги хом ашёларнинг давлат ёки жамоа хўжалиқлари томонидан давлатга сотиши бундай хунармандлар қўлидаги хом ашёни тортиб олмақда. Ҳозирги кундаги қишлоқ хунармандчилиги соҳаларига ўтадиган бўлсак, уларнинг республикамизни баъзи жойларидагина сақланиб қолганлиги маълум бўлади. Масалан: республикамизнинг жанубий вилоятларида гилам ва ўрмак тўқиш, каштачилик

Фарғона минтақаси туристик объектлари ва маршрутлари карта-схемаси

сакланган бўлса, водий ва воҳаларида дўппи, тўн, яктак, чорси тикувчи чеварлар ва маълум даражада кулолчилик сақлангандир. Чорва билан шуғулланувчи туманларда якка тартибда меҳнат қилувчи хунарманд қосибларнинг салмони бир оз баланд. Бунга сабаб бу жойларда иш ўринларининг накадар танқислиги, аҳолининг эса иш ўринларига нисбатан бир неча баробар қўплигидан бўлса керак деб ўйлаймиз. Шунинг учун бўлса керак, жойлардаги аҳоли ўзининг моддий аҳволини бир оз бўлсада қўллаб-қувватлаш мақсадида хунармандчилик билан машғул. Халқимизда орасида юрган: “Бекор ўтиргунча – бекор ишла”, мақолида айтилганидек, яъни ишласанг, меҳнат қилсанг бирор нарса яратилади ва у бирор кунингга ярайди.

Маълумки, IX–XII асрлар Шарқда Уйғониш даври ҳисобланади. Бу даврда Марказий Осиё халқлари маданияти, илм-фани ва ижтимоий турмушида янги тараққиёт йўналиши очилиб, дунё цивилизациясига улкан ҳисса қўшган олимларнинг сони кескин кўпайди. Аниқ фанлар ривожланибгина қолмасдан, ижтимоий, диний-фалсафий фанлар ҳам ўз тараққиёт даражасига кўтарилди. Мазкур жраён ўз-ўзидан халқларнинг турмуш даражаси, маданияти ривожига ва ўзига хос адабий муҳитнинг вужудга келишига замин яратди. Бу эса ўз навбатида хунармандчиликнинг кескин даражада ўсишига ижобий таъсир кўрсатди. Айниқса, сомонийлар ва қорахонийлар сулоласининг ҳукмронлиги даврида хунармандчилик мисли кўринмаган даражада ривож топди. Кулолчилик, шашасозлик, ёғоч-ўймакорлик, мисгарлик, темирчилик, заргарлик ва бошқа хунармандчилик турлари бу даврда санъат даражасига кўтарилди. Фарғона водийсидаги Ахсикент, Қубо, Марғилон, Риштон ва бошқа шаҳарларда ўзига хос хунармандчилик мактаблари вужудга келди. Хунарлар орасида, албатта, мисгарлик етакчи ўринда бўлиб, мис ва бронзадан қуйма идишлар ясаш усули ҳам кенг тарқалган эди.

Ўша даврларда Буюк ипак йўлида жойлашган Марғилон аҳолиси атлас тўқиш билан шуғилланиб келган ва шу тариқа уни жаҳонга машҳур қилган. Марғилоннинг шойи матолари Миср, Эрон ва Юнонистон, Хитой савдогарлари томонидан қўллаб харид қилинган²². Шунингдек, Марғилонда терига ишлов бериш, кашгаччилик, ёғоч ўймакорлик, гилам тўқиш, дўппидўзлик ривожланган бўлса-да, ўзининг шойи матолари билан янада довруғ қозонган эди. Шунинг учун бўлса керак, X асрда яшаган тарихчилардан бири “Марғилон шойисининг бир кўйлақлиги Бухоронинг барча ерлари кийматига мос келади” деб ёзган эди.

Масалан, Қўқон хонлиги архивида Марғилон шахрида обқаш, нов-

²² Н. Абдулахатов, Ў. Эшонбобоев. Марғилон ҳақида сўз. –Ф.: “Фарғона” нашриёти. 2006.

вой, омборчи, аравакаш, аравадоз, косиб, охангар, заргар, мисгар, дўппидўз, бахмалбоф, бужгун, бўёкчи, гилкор, дорукаш, жибачи, деворзан, дегрез, ерёғчи, йўрмадўз, косачи, киссасоз, милтиқсоз, нажжор, найзагар, найчасоз, панжарасоз, пиллакаш, пўстиндўз, сартарош, такачи, тубриз, ўтовсоз, паранжидўз, гиштрес, чодирчи, чакассоз, чакмонсоз, чокчи, чевар, читгар сингари мутахассислик номлари сақланиб қолганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Юқоридаги номлардан кўриниб турибдики, Марғилонда кўплаб одамлар хунармандчилик билан шугулланганлар.

XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларига келиб дўппидўзлик шаҳар аёллари турмуш тарзида кенг тарқалган. Бу даврда дўппи тикиш аҳоли орасидаги энг оммалашган амалий санъат турига айланган эди. Бу машгулот деярли фақат қўл меҳнати билан бажарилган.

Анъанага кўра оилада қизлар ёшлигиданок турли хилдаги дўппи ва кашталар тикишга ўргатилган. Бу ишларга қизларни 8-10 ёшлигидан жалб этганлар. Мохир чеварлар тиккан дўппилардаги ҳар бир нақшларда аجدодларимизнинг қадимги анъаналари ўз ифодасини топган. Шу сабабдан ҳозирга қадар марғилон дўппиларига разм солган ҳар бир киши беҳтиёр аёлларимизнинг маҳорат билан яратган қўл меҳнатларига тасаннолар айтадилар.

XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида Марғилонда хунармандчиликнинг тўқимачилик, заргарлик, дегрезлик, дурадгорлик каби тармоқлари тез суръатлар билан ривожланган. Хунармандлар тайёрлаган маҳсулотлар ички бозордагина эмас, балки ташқи савдода ҳам шухрат қозонди. Бирок, марказий россиядан кўп миқдорда саноат молларининг кириб келиши шаҳар хунармандчилигининг тикувчилик (бўзчи, астарчи), кўнчилик каби тармоқларини бир мунча қисқаришига олиб келди.

Россиядан келтириладиган товарлар аҳолининг хунармандлар ишлаб чиқарадиган маҳсулотларига, айниқса, шойи, атлас, алача, заргарлик буюмлари кабиларга бўлган талабини қондира олмади, оқибатда хунармандчиликнинг ана шу тармоқлари янада ривожланди ва улар жаҳон кўргазмаларида юқори баҳоланди.

1886 йили Туркистон хунармандларининг бутун Россия кўргазмасида иштирок этган марғилонлик Хўжа Муҳаммад Содик Аҳмедов, Аскар Али Мадалиев, Мулла Бобо Муллача, Қутлуғ Ниёзхўжа сингари хунармандлар ўзлари тайёрлаган адрас ва ипак гиламларининг ўта гўзал ва сифатлилиги учун кўргазма ҳакамлари томонидан юксак мукофотларга тақдим этилган эди.

Кейинчалик марғилонлик хунарманд усталарнинг адрас матолари ва ипак гиламлари 1906-1914 йиллар мобайнида Вена, Глазго, Милан,

Бордо, Мюнхен, Лондон сингари жаҳоннинг машҳур шаҳарларида ўтказилган халқаро кўрғазмаларда намойиш этилиб ҳар гал кўрғазма ташкилотчилари томонидан олтин медал билан тақдирланган.

Фарғона водийсида инсонлар эътиборини ўзига табиат гўшалари билан тортадиган сой сохиллари, тоғ водийлари жуда ҳам кўп. Афсуски, унинг кўпчилиги тўғрисидаги маълумотлар Ўзбекистон география дарсларига киритилган эмас.

Фарғона водийсида қўриқхоналар ташкил этиш ва уларда табиат компонентларини, айниқса, ўсимлик, ҳайвонот дунёси кабиларни муҳофаза қилиш ҳамда кўпайтириш мақсадга мувофиқ.

Фарғона водийсида қўриқхоналар ташкил этиш муаммоси ҳануз ҳал этилмаган масалалардан биридир. Бунга асосий сабаб водий ҳудудининг кичиклиги, аҳоли зичлигининг юқори эканлиги, саноат ва транспорт тармоқларининг бир-бирига ўта яқинлиги, водийнинг барча ҳудудини ўзлаштирилганлиги кабилардир. Лекин, водийда қўриқхоналар, буюртма (казакчи)лар, экологик ва миллий парклар, “Табиат музейлари” каби сайёҳ (турист)ларни кизиқтирадиган манбааларни ташкил этиш имкониятлари мавжуд. Масалан, қўриқхоналарни Поп тумани ҳудудида тоғ-ўрмон, Марказий Фарғонада қумли чўл, адирлар минтақасида, тоғ олди тексликларида қўриқхоналар вужудга келтириш имкониятлари мавжуд. Ушбу ҳудудларда тобора камайиб бораётган мензбир суғури, силовсин, кўнғир айик, ёввойи тўнғиз, бургут, лочин, каклик каби ҳайвон ва паррандалар, қауфман лоласи, улит лоласи, тоғ пиёзи, зирк, кийик ўт, ширач, чиннигул каби кўпплаб ўсимликлар турларини нафақат муҳофаза қилиш, балки уларни кўпайтириш имкони ҳам вужудга келади.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, қўриқхоналар инсониятга хизмат қилувчи табиат компонентлари ва уларнинг генофондини сақлаш учун хизмат қилар экан. Фарғона водийсида қўриқхоналар билан бир навбатда тоғ ён бағирларида туристик базалар барпо қилиш вақти етиб келди.

Ўзбекистондаги рекреацион жараёнлар тарихи туркистонни Россия босиб олгандан кейин Туркистон тасарруфидаги ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оилалари учун соғломлаштириш – дам олиш муассасалари ташкил этилган. Уша даврда ҳарбий хизматчилар ўзларига тегишли дам олиш зоналарида ҳордик чиқаришган. Бу дам олиш зоналари Тошкент, Самарқанд ва Фарғона шаҳарларига яқин тоғли ҳудудларда ташкил этилган. 1923 йилда Оксув, Иссиқота, Етти ҳўкиз, Арчман, Янгиқўрғон, Чимён, Жалолобод каби курортлар қурилиши бошланган. Иккинчи жаҳон уришидан кейин Чортоқ, Жанубий Оламушук, Полвонтош, Учқизил сихатгоҳлари ташкил қилинган ва рекреация оммалаша бошлаган²³.

²³ Якубов У., Ваҳобов Ҳ. Рекреацион география асослари. Т.: “Fan va texnologiyalar”,

Маълумки, Фарғона водийси Ўрта Осиёнинг тоғлари орасида жойлашган. Водийнинг бир қатор сой соҳиллари ва тоғ ён бағирларида санаторийлар, дам олиш уйлари, хушманзара жойларда туристик базалар фаолият кўрсатмоқда.

Ҳақиқатда, рекреацион районларнинг ҳар бирида рекреантларни жалб этувчи ўзига хос омиллар борки, улар ҳар бир район учун бетакрор. Масалан, “Омонхона”, “Анжир Ота” сувлари табиий оқимидан кўп ҳажмда ишлаб чиқариш имконияти мавжуд эмас ёки “Чорток”даги табиий шарт-шароитни бошқа ҳудудда ташкил этишнинг имконияти йўқ²⁴.

1946 йилда Наманган нефть қидирувчилари томонидан Чортоқда биринчи сонли кудук қурила бошланди. Кўп ўтмай ўша ердан нефть ўрнига иссиқ шўр сув фавворадек отилиб чикди. Ушбу воқеа бу ерларнинг истиқболини, яъни яқин келажакда шу сув атрофида ажойиб шифоғох барпо бўлишини белгилаб берган. Чорток сувининг табиий-кимёвий хусусиятларини тадқиқ қилиш учун бу ерга 1947 йил октябрь ойида профессорлар В.М.Файбушевич, Р.И.Евсеева, муҳандис Б.А.Бедер, кимёшунос М.Г.Лубянскаялар келган. 1948-1950 йиллар мобайнида Н.М.Семашко номли илмий-текширув олийгоҳи ходимлари томонидан Чортоқнинг об-ҳавоси, иқлимини ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб борилди. Айни вақтда шифобахш сувнинг кимёвий хусусиятлари ва унинг инсон вужудида таъсири хоссаларини бевосита касалхонада тажриба ўтказиш йўли билан текширишлар давом эттирилди, даволаш усуллари шакллантира борилди²⁵.

2010 йилда республика бўйича жами санаторий ва курортлар сони 158 тани ташкил этиб, шундан 28 таси кичик корхоналар ва микрофирмалар хиссасига тўғри келади. Фарғона минтақасида жами санаторий ва курортларнинг 35,4 фоизи, кичик корхоналар ва микрофирмалар иштирокидаги санаторий ва курортларнинг 46,4 фоизи тўпланган. Минтақа республикада санаторий ва курортлар сонига кўра Тошкент минтақасидан кейинги 2-ўринда туради. Кичик корхоналар ва микрофирмалар иштирокидаги санаторий – курортлар сони эса Тошкент минтақасига нисбатан 2,5 марта кўпдир. Минтақага хос бундай мақом катталар учун санаторийлар кўрсаткичларида ҳам намаён бўлади. Фарғона минтақаси пансионатлар сонига кўра, Тошкент ва жанубий минтақалардан кейинги ўринда туради. Боллалар сана-

2012. 34 бет.

²⁴ Якубов Ў., Вахобов Х. Рекреацион география асослари. Т.: “Fan va texnologiyalar”, 2012. 79 бет.

²⁵ Махмудов Л., Мирсайдуллаев М. Чортоқнинг мўжизакор суви. Наманган, МП “Маърифат”, 1992. 12- бет.

торийлари сонига кўра Фарғона минтақаси республикада 1-уринни эгаллагани ҳолда, жами болалар санаторийларининг 38,9 фоизи ҳудудда тўпланган.

4-жадвал

Санатория-курорт ташкилотларини минтақалар бўйича фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

№			Республика бўйича	Тошкент	Фарғона	Мирзачўл	Зарафшон	Жанубий	Куйи Аму-дарё
1	Санатория-курортлар	сони	28	5	13	2	0	0	3
		%	100	17,8	46,4	7,1	0	17,8	10,7
2	Шу жумладан, Катталар учун санаторийлар	сони	7	2	4	0	0	1	2
		%	100	28,5	57,2	0	0	14,3	0
3	Пансионатлар, даволаш билан бирга	сони	4	1	1	0	0	1	1
		%	100	25	25,0	0	0	25,0	25,0
4	Болалар санаторийси	сони	1	0	1	0	0	0	0
		%	100	0	100	0	0	0	0
5	Йил давомида фаолият кўрсатувчи оромгоҳлар	сони	6		1			3	2
		%	100		16,7			50	33,3
6	Санатория-профилакториялар	сони	10	2	6	2	0	0	0
		%	100	20	60,0	20,0	0	0	0

Изоҳ: Суратда кичик корхонлар ва микрофирмалар маҳражида жами ташкилотлар бўйича маълумотлар. Жадал, Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитасининг 2010 йилги материаллари асосида тайёрланди.

Оромгоҳларнинг мавсумийлиги республиканинг деярли барча ҳудудларига хос. Йил давомида фаолият кўрсатувчи оромгоҳлар асосан республиканинг жанубида тўпланган бўлиб, улар йил давомида фаолият кўрсатувчи оромгоҳларнинг 50 фоизини ташкил қилади.

Фарғона минтақаси бу жихатга кўра, Жанубий ва Қуйи Амударё минтақаларидан кейинги ўринда туради. Санаторий – профлакторийлар сонига кўра, Фарғона минтақаси Тошкент минтақасидан кейинги иккинчи ўринда турсада, кичик корхоналар ва микрофирмалар иштирокидаги санаторий – профлакторийлар сонига кўра республикада етакчилик қилади.

5-жадвал

Дам олиш масканларининг минтақалар бўйича фаолияти (2010 й.)

№			Республика бўйича	Тошкент	Фарғона	Мирзачўл	Зарафшон	Жанубий	Қуйи Амударё
1	Жами дам олиш масканлари	сон	$\frac{28}{98}$	$\frac{22}{61}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{0}{9}$	$\frac{0}{11}$	$\frac{3}{7}$
		%	$\frac{100}{100}$	$\frac{78,6}{62,2}$	$\frac{7,2}{8,2}$	$\frac{3,5}{2,1}$	$\frac{0}{9,2}$	$\frac{0}{11,2}$	$\frac{10,7}{7,1}$
2	Шу жумладан, Дам олиш пансионатлари	сон	$\frac{1}{6}$	$\frac{1}{5}$					$\frac{0}{1}$
		%	$\frac{100}{100}$	$\frac{100}{83,3}$					$\frac{0}{16,7}$
3	Дам олиш уйлари	сон	$\frac{10}{16}$	$\frac{7}{12}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{1}$			
		%	$\frac{100}{100}$	$\frac{70,0}{75,0}$	$\frac{20,0}{18,8}$	$\frac{10,0}{6,2}$			
4	Дам олиш баъзалари	сон	$\frac{5}{20}$	$\frac{3}{16}$			$\frac{0}{2}$		$\frac{2}{2}$
		%	$\frac{100}{100}$	$\frac{60,0}{80,0}$			$\frac{0}{10,0}$		$\frac{40,0}{10,0}$
5	Кемпинглар	сон	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{1}$		$\frac{0}{1}$			
		%	$\frac{100}{100}$	$\frac{100,0}{50,0}$		$\frac{0}{50,0}$			
6	Бошқа турдаги дам олиш	сон	$\frac{11}{54}$	$\frac{10}{27}$	$\frac{0}{5}$		$\frac{0}{7}$	$\frac{0}{11}$	$\frac{1}{4}$
		%	$\frac{100}{100}$	$\frac{90,9}{50,0}$	$\frac{0}{9,3}$		$\frac{0}{12,9}$	$\frac{0}{20,4}$	$\frac{9,1}{7,4}$

Изоҳ: Суратда кичик корхоналар ва микрофирмалар маҳражидида жами ташкилотлар бўйича маълумотлар. Жадвал, Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитасининг 2010 йилги материаллари асосида тайёрланди.

Республикада жами дам олиш масканлари сони 98 тани ташкил этгани ҳолда, шундан 28 таси кичик корхоналар ва микрофир-

малар иштирокидаги ташкилотлардир. Фарғона минтақаси жами дам олиш масканлари сонига кўра, Тошкент, Жанубий ва Зарафшон минтақаларидан кейин 4-ўринда туради. Кичик корхоналар ва микрофирмалар иштирокидаги дам олиш масканлари сонига кўра эса, Тошкент ва Қуйи Амударё минтақасидан кейинги 3-ўринни эгаллайди. Дам олиш уйларининг 70 фоиздан ортиғи асосан Тошкент минтақасида тўпланган. Фарғона минтақасида эса уларнинг қарийб 20 фоизи тўплангани ҳолда республикада Тошкент минтақасидан кейинги 2-ўринда туради.

Республикада жами дам олиш масканлари сони 98 тани ташкил этгани ҳолда, шундан 28 таси кичик корхоналар ва микрофирмалар иштирокидаги ташкилотлардир.

Фарғона минтақаси жами дам олиш масканлари сонига кўра, Тошкент, Жанубий ва Зарафшон минтақаларидан кейин 4-ўринда туради. Кичик корхоналар ва микрофирмалар иштирокидаги дам олиш масканлари сонига кўра эса, Тошкент ва Қуйи Амударё минтақасидан кейинги 3-ўринни эгаллайди. Дам олиш уйларининг 70 фоиздан ортиғи асосан Тошкент минтақасида тўпланган. Фарғона минтақасида эса уларнинг қарийб 20 фоизи тўплангани ҳолда республикада Тошкент минтақасидан кейинги 2-ўринда туради.

Собиқ Иттифок тузуми даврида Чортоқ, Чимён, Оқтош, Нанай, Шоҳимардон, Қувасой, Хўжа Обигарм зоналари минтақанинг курорт зоналари саналган. Республикада бугунги кунда ҳам бу ҳудудлар иклими, табиий шарт-шароитларининг ўзига хослиги билан рекреантларни жалб этади²⁶. Чортоқ минерал сувининг таркибида йод, бром, радон мавжуд бўлиб кон босимини меъёрга келтириш, гармонлар бошқаруви фаолиятини тиклаш, бош мия катта ярим шаридаги кўзғалишларни тиклаш каби касалликларни даволашда аҳамиятлидир²⁷.

1950 йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар кенгаши Чортоқ шифоғоҳи қурилишини бошлаш тўғрисида махсус қарор қабул қилди. Шифоғоҳ лойиҳаси Ўзбекистон давлат лойиҳа қўмитаси томонидан меъморлар Г.А.Жуков ва Н.А.Колбин бошчилигида амалга оширилди. 1951 йилда шифоғоҳ қурилишининг биринчи босқичи бошлаб юборилди²⁸.

Ҳозир шифоғоҳда 2,4,5,32 – кудукнинг сувларидан фойдаланил-

²⁶ Якубов Ў., Вахобов Ҳ. Рекреацион география асослари. Т.: "Fan va texnologiyalar". 2012. 84 бет.

²⁷ Якубов Ў., Вахобов Ҳ. Рекреацион география асослари. Т.: "Fan va texnologiyalar". 2012. 97 бет.

²⁸ Махмудов Л., Мирсайдуллаев М. Чортоқнинг мўжизакор суви. Наманган, МП "Маърифат", 1992. 13- бет.

моқда. Иккинчи қудук сувининг кимёвий таркиби: йод, бром, хлорид, натрий, кальций эритмалари, азот ва бошқа фойдали газлар. Маъданлашув даражаси 44,6 г/л, рН 7,0. Ҳарорати – 48 даража. Тўртинчи қудук сувининг кимёвий таркиби: йод, хлорид, натрий, кальций эритмалари. Маъданлашув даражаси 22,8 г/л, рН 7,0. Ҳарорати – 39 даража. Бешинчи қудук суви таркиби тўртинчиники каби, маъданлашув даражаси 4,7 г/л, Ҳарорати – 40 даража. Юқорида санаб ўтилган қудуқларнинг сувларидан маъдан ванналар қабул қилиш учун фойдаланилмоқда. Ўттинчи қудуқдан маъданлашув даражаси паст бўлган, таркибида хлорид-сульфат, натрий бирикмалари мавжуд, ўз хусусиятлари билан машҳур Трускавец шифоғоҳининг еттинчи манбасидагига ўхшаган сув олинади. Маъданлашув даражаси 2,6 г/л, рН 7,8. Ҳарорати 30 даража. Бу қудук сувини истеъмолли муоложада, ошқозон ва ичак йўллари тозалаш мақсадида ишлатилади. Даволанувчиларга ўнғай бўлиши учун шифоғоҳ марказида бино қурилган, бу ерда жўмираклардан Чортоқнинг анна шу мўжиза суви оқиб турибди²⁹.

Чортоқ ўзининг бой, табиий рекреацион ресурслари билан нафақат Фарғона водийсида, балки Ўзбекистон ва бутун минтақада ажралиб туради.

Даволаш комплексига физиотерапия, иқлим билан даволаш, массаж, парҳез овқатлар ва бошқалар киради. Иқлими, мўътадил континентал. Ёзи иссиқ, қуруқ, киши илиқ, Қуёш нури кўп. Қуёш нури йил давомида Кавказ ва Қрим дам олиш масканларига нисбатан икки баробар кўп тушади. (4800 соат. Сочида 1980 соат, Нальчикда 1710 соат) Қуёшнинг анча юқори туриш натижасида булутли кунлар кам бўлади ва қуёш радиацияси 1440 ккал/см² га етади. Бу шароит дам олиш масканида аэро ва илиотерапия усулларидан фойдаланган ҳолда беморларни даволаш имкониятини ҳам бермоқда.

Ушбу масканда 400 ўринли киши клуб, 600 ўринли ёзги кинотеатр, 200 ва 600 ўринли 2 ошхона, дўконлар, фотоателье, почта телеграф, омонат касса ва бошқалар мавжуд. Дам олиш маскани худуди кўкаламзорлаштирилган боғ, мевазор боғ ва ёнғокзорлардан иборат.

Фарғона водийсида Чортоқдан ташқари юқорида қайд этиб ўтилганидек, Чимён, Шоҳимардон, Қирғизистон Республикасига қарашли Саричелак, Арслонбоб ва бошқа табиий рекреацион ресурсларга бой масканлар ҳам мавжуддир.

Чортоқ бальнеологик курорти: Чортоқ шаҳридан 7 км шимоли – шарқда, денгиз сатҳидан 623 м баландликда, Чортоқсой соҳилида жойлашган.

²⁹ Махмудов Л., Мирсайдуллаев М. Чортоқнинг мўжизакор суви. Наманган, МП “Маърифат”, 1992. 18-19-бетлар.

Чорток минерал суви 1946 – йилда очилди. Сув 1000 – 3000 м. чукурликдан 43 – 47 даража иссиқликда отилиб чиқади. Курортда полиартрит, меда – ичак (ошқазон, овқат хазм қилиш органлари), хотин-қизлар касалликлари, тери касалликлари, спондилёз, радикулит ва бошқа касалликлар даволанади. Курортда йўлланма билан келадиганлар учун минг ўринли санаторий, бундан ташқари 210 ўринли алоҳида болалар санаторийси ҳам ишлаб турибди. Курорт очилгандан бери 150000 дан ортик киши шифо топди.

2.3. Хунармандчилик ва унинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

Кулол – сопол идиш ва буюмлар тайёрловчи хунарманд ҳисобланади. У махсус тупроқдан қорилган лойдан пиёла, коса, товоқ, лаган, кўза, хурмача, тоғора, хум, тандир ва бошқа буюмлар тайёрлаш, уларни сирлаб безаш ва хумдонда пишириш билан шуғулланади. Асосий асбоби – *чарх* бўлиб ҳисобланади. У ҳамма халқларда асосан бир хилдир. Кулоллар бундан ташқари турли ўйинчоқлар, кошинлар ва қувурлар ҳам тайёрлай оладилар. Уларнинг касби “*кулоллик*”, “*кулолчилик*” деб юритилади.

Кулоллик, кулолчилик – хунармандчиликнинг лойдан турли-туман идиш, буюм, қурилиш материаллари ва бошқалар ишлайдиган соҳаси ҳисобланади. Ўтда қиздирилганда топсимон бўлиб қотиб пишадиган махсус (қорамтир, сарғиш, кўкимтир, яшил товланадиган ва бошқача) тупроқдан идиш тайёрлашни одамлар неолит даврининг бошларидаёқ (милoddан аввал 5 минг йиллик) билганлар.

Дастлабки пайтларда идишлар лойдан тайёрланиб, қуришиб, кейин гулханда қиздирилган. Кулолчиликда ишлатиладиган тупроқ жаҳоннинг ҳамма ерида ҳам борлиги деярли барча халқларда кулолчиликнинг кенг тарқалишига имкон берди. Дастлаб, кулолчилик билан аёллар (милoddан аввал 4-минг йилликнинг охирилари (Месопатамия) да, ва 3-минг йилликнинг бошлари (Миср) да шуғулланган бўлсалар, кейинчалик, кулолчилик чархи ихтиро қилинган эса, кулолчилик билан эркаклар ҳам шуғуллана бошлаганлар. Унда идишлар махсус ўчоқ ва хумдонда пиширилган. Ҳозирги кунда кулолчиликнинг содда усуллари Осиёнинг тоғли ҳудудларида яшовчи халқларда ҳали ҳам мавжуд.

Неолит даврига мансуб қароргоҳларнинг казиб топилган қолдиқлари ўша даврларда идишларнинг таги учли қилиб тайёрланганини кўрсатади. Бу шундан далолат берадики, ўша даврда идишлар ерга сукиб қўйиб ишлатилгандир.

Энеолит даври (мис асри) да Шарқ мамлакатлари ва Қадимги Гре-

цияда нафис сопол идишлар тайёрлаш, сополдан архитектурада фойдаланиш авж олади, кейинчалик сирлаш усуллари кашф этилгач, кулолчилик маҳсулотларининг бадий киммати оша боради.

Афросиёда ва Ўрта Осиёнинг бошқа ерларида топилган археологик қазилмалар VII–XII асрларда кулолчилик Ўрта Осиёда анча ривож топганини кўрсатади. XIII асрда муғуллар хужуми оқибатида кулолчилик секин ривожланди. XIV–XVI асрларга келиб эса яна авж олди. XVII–XVIII асрларда Ўрта Осиёнинг бир неча феодал давлатга ажралиши турли ўлкалар ўртасида ўзаро алоқаларнинг сусайишига сабаб бўлди, лекин, шунга қарамай ҳунармандчиликнинг барча турлари катори кулолчиликда ҳам турли жойларда турлича услублар вужудга келди. XIX – аср кулолчилик маҳсулотлари ёғоч ва ганч ўймакорлиги нақшларига яқин безаги билан ажралиб туради.

Кулолчилик маҳсулотларининг, жумладан, идишларининг шакли асрлар оша давр ва дид талаблари билан ўзгариб борди. Ўрта Осиёда сувга бўлган катта эҳтиёж сопол идишларнинг турларини кўпайишига олиб келди. Халқ усталари бу идиш ва буюмларни тайёрлаш билан бир каторда уларни юксак дид билан безардилар. Россияда XIX асрда арзон баҳо чинни ишлаб чиқаришнинг кенг йўлга қўйилиши ва марказий Россиядан чинни маҳсулотлари кўп келтирилиши Ўрта Осиё кулоллари бозорини бирмунча сусайтирди. Лекин, арзон сопол идиш ва буюмларга бўлган талаб, айниқса, архитектурада кулолчилик маҳсулотларининг зарурлиги кулолчиликнинг узлуксиз давом этишини тақозо этди.

Кулолчилик Ўрта Осиёда, айниқса, ўзбеклар ва тожиклар яшайдиган шаҳар ҳамда қишлоқларда кенг ривож топган. Қоратоғ, Самарқанд, Шаҳрисабз, Ғиждувон, Тошкент, Риштонда сопол идишларни сирлаб безатишнинг ўзига хос услублари вужудга келган. XIX асрда кулолчиликнинг йирик марказлари бўлган. Бу ерларда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар пишиқ, чиройли, сир нафис, нақшлари кўркамлиги билан диққатни тортади.

Октябрь тўнтарилишидан кейин кулоллар меҳнатини уюштиришга алоҳида эътибор берилган. 1930 йилда Тошкентда экспериментал керамика, Самарқандда керамика устахоналари очилди. 1932 йилда Тошкентда ўқув-ишлаб чиқариш устахонаси ишга тушди, қисқа муддатли курслар ташкил қилиниб, кулоллар тайёрланган, уларнинг малякалари ошириб турилган. Улуғ Ваган урушининг оғир йилларида ҳам кулолчиликга катта эътибор берилди. 1943 йилда Шаҳрисабзда ўқув-ишлаб чиқариш бадий комбинати ишга тушган. Туроб Миралиев (Тошкент), Рустам Эгамбердиев, Карим Ҳазратқулов (Шаҳрисабз), Узок Шерматов, Холмат Юнусов (Риштон), Муҳаммад Сиддиқ, Усмон Умаров (Ғиждувон) сингари ўнларча атоқли кулоллар ёшлари а таълим

берган. Ўзбекистонда кулолчилик ипларини ривожлантириш, ёшлардан кулоллар тайёрлаш, кулолчиликни тадқиқ этишда Ўзбекистон халқ рассоми, санъатшунослик номзоди Муҳиддин Раҳимов самарали меҳнат қилди. Ғиждувон ва Риштонда кулолчилик, айникса, ривож тошиб, бу ерларда ўнларча кулолчилик устахоналари ишлади. 40-йилларда Ғиждувондаги “Намуна”, Риштондаги “Янги ҳаёт” артелларининг маҳсулотлари бутун республикада машҳур бўлган.

Машҳур ганч устаси Зиёвуддин Юсуповнинг — “Танч ўймакорлиги санъати минг йиллик тарихга эга. Халқ амалий санъатининг бу тури Эрон, Туркия ва Туркистонда кенг тарқалган бўлиб, Ҳозиргача давом этиб келмоқда. Ганчкорлик санъатининг имкониятлари жуда кенг. Уни хоҳлаган шаклга солиш мумкин ва бу санъат турида ота-боболаримиз ўз орзу-умидларини, маданиятини кўрсатиб борган, уларга давр фалсафаси сингиб кетган”, деган фикрни келтириб, Бехзод Норбоев қуйидагиларни ёзади: “Зиёвуддин ака Юсупов Бухоро ганчкорлик мактаби, Умаржон ака Тохиров Хива ганчкорлик мактаби усулларида ижодий иш бошлайдилар. Уларни бир-бирига туташтирган ният ўзбек халқининг амалий санъат соҳасидаги пуфузини мустаҳкамлашга хисса қўшиши бўлди. Уларнинг Ҳозиргача бажарган ишларининг санаб ардоғига етиб бўлмайди: Метронинг “Миллий боғ” бекати, Қарши шаҳридаги мемориал комплекс ва вилоят театри, Тошкент кишлоқ хўжалигини ирригациялаш ва механизациялаш муҳандислари институти биноси безаклари”.

XIX асрда Бухоро, Қўқон, Марғилон, Самарқанд, Тошкент, Шаҳрисабз ва Хоразмда кандакорлик мактаблари вужудга келди.

Инкилобдан кейин кандакорлар артелларга уюштирилди. 50-йиллардан бошлаб совға буюмлари, бадий буюмларга талаб кучайиши билан уларни ишлаб чиқариш ҳам кенг йўлга қўйилди. Кандакорлик цехлари барпо этилди. Бу цехларда кандакорликнинг турли мактабларига мансуб (Масалан, Қўқонда Л. Фозилов, Бухорода С. Ҳамидов, Хивада Ё. Бекжонов каби) усталар ёшларга кандакорлик санъатини ўргатиб келганлар. Қўқон ва Марғилон кандакорлик мактаби намуналарида боғ-роғлар, чаманзорлар тасвирланади, нақшлар саёз ўйиб, тор заминли қилиб ишланади. Тошкентда ишланадиган мис буюм ва идишлар йирик, соддароқ нақшлар билан безатилади. Бухоро мактаби нақшлари эса мураккаб ва нафисдир. Қарши ва Шаҳрисабз кандакорлик нақшларига қимматбаҳо тошлар, рангдор шишалар қадалади. Самарқанд кандакорлик нақшларида геометрик шакллар кўп учрайди. Хоразм кандакорлари эса ўта мураккаб ўсимликсимон ва геометрик шакллардан жимжимадор нақшлар ҳосил қилиб ишлайдилар³⁰.

Миллий халқ хунарамандчилигининг, амалий санъатнинг барча

³⁰ Сергеев Б. “Ўзбекистонда мисгарлик” Т., 1960 йил.

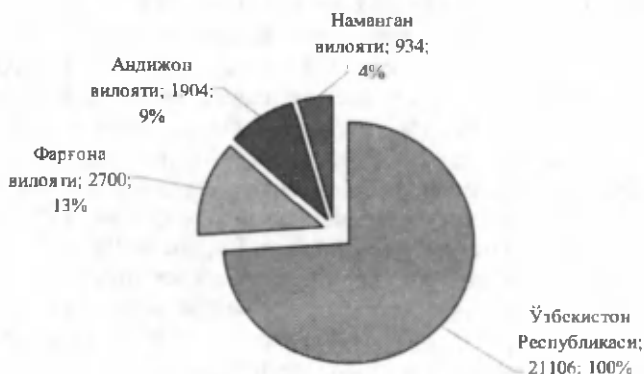
соҳа тармоқлари, ҳаттоки, унитилган ва унитилаёзганларини ҳам қайта тиклаш ва уни жойлаштириш фақатгина миллий маданиятимизни бойитиб қолмасдан, балки, у ўз санъат дурдоналари ва кенг истеъмол буюмлари билан дунё бозорига чиқа олади, ҳамда республикаимиздаги долзарб муаммолардан бири бўлган, ишсизликни ҳам маълум даражада бартараф этади, айниқса, бозор иқтисоди ва бозор муносабатларига ўтишда ва ўтилганда. Мисол тариқасида қуйидаги маълумотларни келтириб ўтмоқчимиз:

Ўзбекистонда 1990 йилда аҳолининг соҳалар ва тармоқлар бўйича бандлигига назар ташланса, юқоридаги хулосалар нақадар асосли эканлигини билиш мумкин.

Ҳозирги вақтда (2005 йил) Ўзбекистонда мавжуд 347,4 минг корxonанинг 93,0% и нодавлат ва фақат 7,0% и давлат корxonаларидан ташкил топган. Нодавлат корxonаларининг 48,6 % и фермер ва деҳқон хўжалиқларидан, 2,1% и акциядорлик жамиятларидан, 1,9% и чет эл инвестициялари мавжуд корxonалардан ва 40,4% и бошқа турдаги корxonалардан ташкил топган. Республикада жами банд аҳолининг 77,2% и нодавлат, 22,8% и давлат секторларига тўғри келади. Демак, Ўзбекистонда ҳам иқтисодиётнинг бозор моделига ўтиш жадал суръатларда амалга ошмоқда. Ҳозирги асосий масала ана шу жараённи ўзида акс эттирувчи таркибий тузилишини такомиллаштиришдан иборатдир. Бунда миллий ҳунармандчилик ва қосибчиликка алоқадор соҳа ва тармоқларга, корxonаларга бўлган эътиборни сусайтирмаслик зарурдир.

3-диаграмма

2011 йилда Республика ҳунармандлар сонида Фарғона минтақасининг улуши (республика кўрсаткичига нисбатан киши)

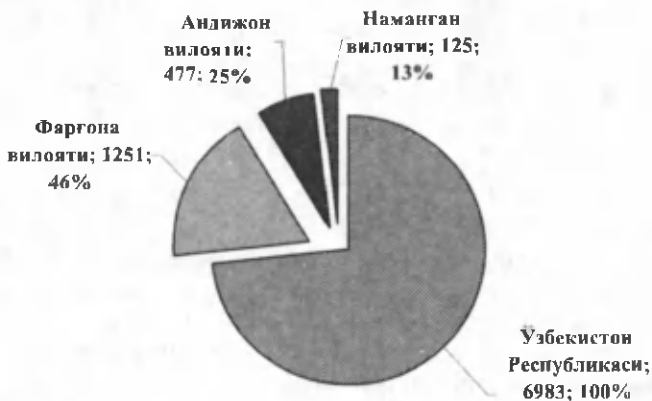

Изоҳ : Диаграмма Республика "Ҳунарманд" уюшмаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

Маълумки, Ўзбекистонда сўнгги йилларда аҳоли бандлигини таъминлаш мақсадида касаначиликка катта эътибор қаратилмоқда. Айниқса, оилавий тадбиркорликнинг бу борадаги аҳамияти юқоридир. Айни пайтда хунармандчилик Республика “Хунармандлар” Уюшмасига жипслаштирилиб, уларнинг фаолиятини ривожлантириш мақсадида дастурлар қабул қилиш йўли билан кенг имкониятлар яратилмоқда. Республика бўйича “Хунармандлар” Уюшмасида рўйхатда турган ишчиларнинг умумий сони 2011 йилда 21106 кишига етди. Шундан, Фарғона минтақасининг улуши 5538 кишига тўғри келиб, бу республикадаги барча хунармандларнинг 26,5 фоизи демакдир. Фарғона минтақасининг хунармандлар сонини вилоятлар кесимида таҳлил этганда уларнинг деярли ярими (2700 киши) Фарғона вилоятига тўғри келади. Андижон (1904 киши) ва Наманган (934 киши) вилоятларида эса нисбатан кам.

4-диаграмма

2011 йилда Республика хунарманд аёллар сонида Фарғона минтақасининг улуши (вилоятлар кўрсаткичига нисбатан киши)

Изох : Диаграмма Республика “Хунарманд” уюшмаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

Мустақиллик йилларида аёлларнинг ишлаб чиқаришдаги иштирокига аҳамият ортди. Жумладан, кичик бизнес – тадбиркорлик субъектларида аёллар эркаклар билан тенг меҳнат қилмоқда. Республикада 2011 йилда хунарманд аёллар сони 6983 кишига етди, шундан 1853 киши, яъни 26,3 фоизи Фарғона минтақасида тўпланган. Агар, республикада хунарманд аёллар жами хунармандларнинг 33,2 фоизини ташкил этиши эътиборга олинса, Фарғона минтақасидаги

хунарманд аёллар минтақадаги жами хунармандларнинг салкам 34 фоизини ташкил этади. Бу минтақада хунарманд аёлларга эътибор юқорилиги билан изоҳланади. Жумладан, Фарғона вилоятида вилоят хунармандларининг 46 фоизини, Андижон вилоятида 25 фоизини ва Наманган вилоятида 13 фоизини ташкил этади. Минтақанинг Андижон ва Наманган вилоятларида Фарғона вилоятига нисбатан аёллар иштироки анча кам.

5-диаграмма

2011 йилда Республика “Хунарманд” уюшмаси томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми (млн. сўм)

Изоҳ: Диаграмма Республика “Хунарманд” уюшмаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

2011 йилда Республика “Хунарманд” уюшмаси томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми 55608,5 миллион сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилди. Шундан 14021,7 миллион сўмлик маҳсулот Фарғона минтақасига ва 41586,8 миллион сўмлик маҳсулот республиканинг бошқа вилоятларига тўғри келади. Минтақада республикадаги хунармандчилик маҳсулотларининг 25,2 фоизи ишлаб чиқарилади. Хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми вилоятлар кесимида таҳлил этилганда, Андижон вилоятида минтақада ишлаб чиқариладиган хунармандчилик маҳсулотларининг яримидан кўпи (51,7%) тайёрланади. Минтақанинг Фарғона ва Наманган вилоятларида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми анча кам. Бу ҳудудларда касаначилик, хунармандчиликка маҳаллий шарт-шароитларнинг яратилишидаги сусткашлик билан изоҳланади.

Мустақиллик, миллий кадриятларимизни эъзозлаш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан бирidir. Ўзбекистон ҳудудида истиқомат

килаётган ҳар бир инсон ўз миллий кадриятларини асраб-авайлашлари келажак-истикболга, ёш авлодга етказиш лозимдир.

Ўтмишдаги боболаримиз қолдирган мерос, маданий бойликлар, миллий кадриятларни ҳурмат қилиш, уларни ўрганишни ҳар бир инсон буни ўзида ҳис этмоғи керак.

6-жадвал

Халқ амалий санъати ва миллий ҳунармандчилик соҳаларининг маҳсулот ишлаб чиқаришдаги ҳиссалари (фоизда)

№	Фаолият турлари	Ўзбекистон бўйича, жами	Шу жумладан минтақалар бўйича					
			Тошкент	Фарғона	Зарафшон	Мирзақўл	Жанубий Қуйи Амуларё	
1	Кулолчилик, гандирчилик, чиннисозлик	100	78,1	18,8	2,1	0,1	0,4	0,5
2	Миниатюрчилик, рассомчилик	100	50,6	36,9	8,9	-	1,9	1,7
3	Наққошлик, ганч ўймакорлиги	100	23,7	32,0	38,1	2,5	1,0	2,7
4	Пичокчилик, кондакорлик, тунуқасозлик, темирчилик	100	9,0	74,9	11,4	1,4	0,9	2,5
5	Зардўзлик, каштачилик, чокли буюмчилик	100	1,7	90,2	6,6	0,4	0,4	0,7
6	Еғоч ўймакорлиги	100	10,3	69,3	12,4	1,3	1,1	5,6
7	Заргарлик	100	55,8	33,7	6,7	1,5	0,7	1,6
8	Гилам, атлас тўқиш, чопондўзлик, дўппидўзлик, газламага гўл босиш	100	4,8	71,0	19,7	0,9	0,6	3,0
9	Ҳажмли қолипларда куювчи устачилик	100	13,3	51,4	33,4	1,1	0,1	0,7
10	Косибчилик	100	13,7	80,9	3,9	0,8	0,2	0,5
11	Чармдўзлик, эгар-жабдуғ ясаш	100	23,7	63,5	10,2	1,0	0,3	1,3
12	Ўй-рўзгор буюмларини ясаш	100	4,7	72,3	18,8	3,0	0,6	0,6
13	Кўғирчоқсозлик	100	2,7	17,2	78,9	0	0,1	1,1
14	Бошқалар	100	77,8	0,8	9,7	2,2	1,7	7,8
	Жами	100	18,5	66,3	11,5	0,9	0,6	2,2

Изоҳ: Ўзбекистон Республикаси "Ҳунарманд" уюшмасининг 2010 й материаллари асосида тузилди.

Шу ўринда миллий ҳунармандчилик ҳақида ҳам тўхталиб ўтар эканмиз, энг аввало, Ўзбекистон Республикаси Президентининг

“Халқ бадий хунармандчилиги ва амалий санъатини янада ривож-лантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонида халқ бадий хунармандчилигининг асрий анъаналари ва ўзига хос турларини қайта тиклашга алоҳида эътибор қаратилган.

Ўзбек халқининг ижтимоий ва оилавий ҳаётидаги мавжуд маросимларнинг ҳар бирида бир қанча урф-одатлар, ирим-сиримлар мужассамлашган. Одат ва маросимлар кўпчилик халқимизнинг асрлар давомида амал қилиб келган миллий анъанавий кадрятлар билан боғлиқ.

Фарғона минтақаси миллий хунармандчилик соҳалари ичида энг сердаромадлари бу зардўзлик ва каштачилик, гиламчилик, атлас тўқиш, чопондўзлик ва дўппидўзлик ҳисобланади. 2010 йилда мазкур тармоқлар маҳсулотлари 17888 миллион сўмга баҳоланди.

Бу минтақада ишлаб чиқарилган миллий хунармандчилик маҳсулотларининг 73,8 фоизини ташкил этади. Шу сабабли Фарғона минтақаси юқоридаги хунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича республикада етакчилик қилади.

Республика халқамалий санъативамиллий хунармандчилик соҳалари маҳсулотининг ҳудудий таркиби бевосита хунармандчиликнинг тарихан таркиб топиши, шаклланиши ва ривожланиши билан боғлиқ. Унда Фарғона минтақасининг иштироки ўзига хосдир.

Минтақа наққошлик ва ганч ўймакорлиги; пичоқчилик, кандоқорлик, туникасозлик ва темирчилик; зардўзлик ва каштачилик; ёғоч ўймакорлиги; косибчилик; чармдўзлик ва эгар-жабдўғ яшаш бўйича республикада биринчи ўринда туради. Жумладан, зардўзлик ва каштачилик маҳсулотларининг 90 фоизи, косибчилик маҳсулотларининг 80 фоизи, пичоқчилик, гиламчилик, атлас тўқиш, чопондўзлик, дўппидўзлик ва уй рўзғор буюмларининг 70 фоиздан ортиғи, ёғоч ўймакорлиги, чармдўзлик ва эгар-жабдўғ маҳсулотларининг 60 фоиздан ортиғи Фарғона минтақасида ишлаб чиқарилади.

Минтақа кулолчилик, тандирчилик, чиннисозликда Тошкент ва Қуйи Амударё минтақасидан кейинги 3-ўринни, миниатурачилик ва рассомчиликда Тошкент минтақасидан кейинги 2-ўринни эгаллайди. Заргарлик буюмлари яшашда Тошкент минтақасидан кейинги иккинчи ўрини эгаллаб, минтақада республикада тайёрланадиган жами заргарлик буюмларининг 33,7 фоизини ишлаб чиқаради. Бу Мирзачўл ва Қуйи Амударё минтақаларида ишлаб чиқариладиган заргарлик буюмларидан икки ҳисса ортик демакдир.

Республикада тайёрланадиган жами кўғирчоқларнинг қарийб 80 фоизи Зарафшон минтақасига тўғри келади. Фарғона минтақаси рес-

публикадан кейинги иккинчи ўринни эгаллагани ҳолда минтақада жами кўғирчоқсозлик маҳсулотларининг 17,2 фоизи тайёрланади.

7-жадвал

Халқ амалий санъати ва миллий ҳунармандчилик соҳаларининг маҳсулот ишлаб чиқаришдаги ҳиссалари (млн. сўм)

№	Фаолият турлари	Ўзбекистон буйича, жами	Шу жумладан минтақалар бўйича					
			Тошкент	Фарғона	Зарафшон	Мирзақўл	Жанубий	Қуйи Амударё
1	Кулолчилик, тандирчилик, чиннисозлик	3986,9	3112,7	750,6	84,4	3,3	15,1	20,8
2	Миниатюрачилик, расомчилик	508,6	257,4	187,5	45,4		9,7	8,6
3	Наққошлик, гач ўймакорлиги	608,2	144,1	194,7	231,6	14,9	6,3	16,6
4	Пичоқчилик, кондакорлик, тунукасозлик, темирчилик	3755,3	338,5	2812,9	425,0	53,0	32,7	93,2
5	Зардўзлик, каштачилик, чокли буюмчилик	8701,8	149,2	7845,9	576,0	36,5	31,3	62,9
6	Еғоч ўймакорлиги	6540,2	671,2	4533,1	812,4	85,0	72,2	366,3
7	Заргарлик	1083,9	604,6	365,0	73,1	16,5	8,0	16,7
8	Гилам, атлас тўқиш, чопондўзлик, дўппидўзлик, газламага гул босиш	4942,2	236,0	3509,0	972,0	45,5	31,2	148,5
9	Ҳажмли қолипларда қуювчи устачилик	852,8	113,4	438,2	285,1	9,4	1,1	5,6
10	Косибчилик	3003,5	412,1	2431,1	115,3	25,1	5,5	14,4
11	Чармдўзлик, эгаржабдуг яшаш	1015,4	240,8	645,3	103,0	10,6	2,4	13,3
12	Уй-рўзгор буюмларини яшаш	608,6	28,3	440,3	114,2	18,1	3,7	4,0
13	Кўғирчоқсозлик	398,2	10,6	68,4	314,0	0,2	0,3	4,7
14	Бошқалар	557,8	433,9	4,7	54,2	12,4	9,2	43,4
	Жами	36563,4	6752,9	24226,7	4205,7	330,5	228,7	819

Изоҳ: Ўзбекистон Республикаси “Хунарманд” уюшмасининг 2010 й. материаллари асосида тузилди.

2010 йилда халқ амалий санъати ва миллий ҳунармандчилик соҳасида 36563,4 миллион сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилиб, шундан 24226,7 миллион сўмлик маҳсулот, яъни 66,2 фоизи Фарғона минтақаси ҳисобига тўғри келади.

Фарғона минтақасида кулолчилик, тандирчилик ва чиннисозликда 2010 йилда 750,6 миллион сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилиб, республикада ишлаб чиқариладиган жами кулолчилик маҳсулотларининг 18,8 фоизини ташкил этади. Миллий ҳунармандчиликнинг бу соҳасида Тошкент минтақаси етакчилик қилиб, унинг ҳиссаси 78,1 фоизга етади.

Ўзбек кашталарида Хинд, Хитой, Рус, Афғон, Қозок, Қирғиз, Тожиқ каштачиликларининг усули ва услубларини учратиш мумкин.

Ўзбек миллий кашталарида ўсимликсимон, геометрик ҳамда гул нақшлари кўп бўлса, рус кашталарида геометрик ўсимликсимон шакллар, гуллар, қуш ва мевалар кўп тасвирланади.

Қозок ва Қирғиз кашталарида эса кўпроқ хайвон шох ва туёқларни эслатувчи элементлар тасвирланади.

Қадимги анъаналарга кўра, ўзбек қизлари- бўлажак келинчалар ўзининг тўй-тантаналарига ҳар хил каштачилик буюмларини ўзлари тайёрлаганлар. Кашталар қанчалар нозик, чиройли ва нафис бўлса, қайлиқ шунчалик юқори баҳоланган. Қизлар албатта (бу миллий ўрфодатларимиз ёш авлодга ҳунар ўргатиш, уларни ҳаётга тайёрлаш учун, меҳнатга ўргатиш учун муҳим иқтисодий ва тарбиявий аҳамиятга эгадир), 9-10 ёшдан бошлаб кашта тиқишга ўргатила борган. Улар 3-4 йилдан кейин мустақил кашта тика бошлаганлар.

Тайёр бўлган каштачи-мутахассислар ўзларининг санъати ва табиатига кўра гўзаллик ҳақидаги орзуларини ана шу кашта орқали ифодалашга ҳаракат қилганлар.

XIX-XX аср бошларида зардўзликнинг ўзига хос мактаби яратилган. Ўзбекистонда Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва бошқа жойларда ҳам зардўзлик мактаблари очилган. Қимматбаҳо матодан тайёрланган зардўзи кийимлар асосан Амир саройидагилар ва шаҳар бойлари учун тикилган.

Бухоро амирининг шаҳардан ташқаридаги Ситоран Моҳи Хоса ва Ширбудин саройларида ҳар хил бозор сайли бўлиб, унда халқ амалий санъати турларидан кулолчилик, мисгарлик, пичокчилик, дўппидўзлик буюмлари билан бир навбатда, зардўзлик буюмлари ҳам кўргазмага қўйилган. Ушбу кўргазма Ширбудинда 4-6 ҳафта, Ситоран Моҳи Хосада 2 ҳафта давом этган.

Бу сайл ҳар йили халқнинг анъанавий байрами ҳисобланиб, ҳукумат томонидан қонунийлаштирилган. Бундай сайлларнинг бўлиб

туриши халқ хунармандчилигининг ривожланишига жуда катта ҳисса қўшган.

Зардўзлик подшоҳлик даврида буюм тикувчининг қўлига ўт-гунча мураккаб ҳамда узоқ ишловдан ўтган. Зардўзлик куйидаги босқичларда амалга оширилган:

– Устахона бичиқчиси буюмларни андоза бўйича бичган;

– Тархкачи андозани тайёрлаган ва подшоҳга кўрсатилган. Унга маъқул тушганидан кейин зардўзга узатган.

Зардўзлик санъатининг ривожланиши 1920 йилда амирлик ағдарилиб Бухорода собиқ “Совет хокимияти” ўрнатилгач, барча санъат турлари каби зардўзлик санъати ҳам халқ қўлига ўтган.

Шўроларнинг дастлабки йилларида юз берган қийинчиликлар Эрон, Арабистон, Россиядан келтирилган зар симларнинг тўхтаб қолишига сабаб бўлган ҳамда зардўзлик санъати ривожига тўсқинлик қилган. Бу пайтда зардўзлик буюмларининг турлари ҳам ўзгарган. Кейинчалик дабдабали кимхоб тўнлар ўрнига дўппи, аёлларнинг нимчалари, сумка, туфли, альбом муқовалари, чойшабар, кўзойнак ғилофлари ва бошқалар тикила бошланган. Заргарлик санъати билан амирлик замонида фақат эркаклар шуғулланган, чунки “аёл қўли теккан зар хира тортиб қолади” – деб уларни бу ишга жалб қилмаган. 1930 йилда Ўзбекистонда рассомлар уюшмаси қошида зардўзлик артели ташкил этилиб, унга тажрибали зардўзлар таклиф қилинган. Дастлабки йилларда артель халқ талабларини тўлиқ қондира олмаган. Лекин кейинчалик артель кенгайтирилиб фабрикага айлантирилган. Ишчилар ва усталар сони кундан-кунга ортиб борган. Ўша даврларда таланти рассом Олимжон Муҳаммедов, таланти зардўз Файзулла Ғайбуллаев, Умар Ҳаётов ва бошқа усталар кўплаб шогирдлар қабул қилишган, улар янги услубда тикиш, янги шакллар топиш устида ижодий изланиб, турли буюмлар тикишган. Чунончи миллий кийимлар, уй-рўзгор буюмлари, совғалар ва махсус буюртмаларни бажарган.

Миллий кийимлар ичида энг кенг тарқалгани зардўзи дўппилар бўлиб, улар ўзига хос бир санъатдир. Дўппилар республикамизни турли чеккаларига ҳам кенг тарқалган бўлиб, ҳар бир худуднинг ўзига хос тикиш усули бор. Зар дўппилар фақат Бухорода тикилган. Хотин-қизлар паранжи ташлагандан кейин чиройли, ўзига хос нафис дид билан тикилган дўппиларни кия бошлаган. Бухородаги зардўзи усталар дўппиларининг энг ажойиб нусхаларини яратилган. Айниқса, кизлар, келинчақлар киядиган “Гулноз”, “Баҳор”, “Наврўз”, “Дилором”, “Гулбахор”, “Дилафруз”, “Раъно”, “Фестеваль”, “Бахт” деб номланадиган бир қанча дўппиларни тикишган. Зардўзлик санъати Ҳозирги кунда жуда кенг ривожланмоқда ва бу санъат маҳсулотлари ўзгача маҳоратни талаб этади.

Гидамчилик Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон худудида жуда қадимдан ривожланган бўлиб, Хоразмдаги археологик қазилмалари пайтида милоддан аввалги бир минг йилликка мансуб гидам намунаси топилган. Гидамчилик билан асосан аёллар шуғулланган, нақшларни эса хотирасида эслашган, сақлашган. Безакларда йўлбарс ва туя излари, олма гули, узум занги, ўсимликлар ифодаланган, айникса, хайвон шохи тасвири кенг тарқалган. Асосий ранг кизил ранг ва унинг 2-3 туси бўлиб, кўк, қора, оқ, сарик ранглар иккинчи даражали бўлган.

Андижон гиламларининг пати қисқа, қалин ва майин бўлган. Самарқанднинг рангдор узун патли жун-хирс (“айик тери”) гилами ўзига хослиги билан ажралиб туради.

XX асрга келиб гидамчилик ўзига хос тарзда тараққий этди. Гидамчилик марказларида гидам тўқиш ривожланди, артеллар тузилиб, уларга халқ усталари жалб қилинди, уларда бир хил нақшли юқори сифатли гиламлар, шунингдек, майда рўзгор буюмлари тўқилди. Бунга мисол қилиб, Андижон вилояти “Ойим” кишлоғидаги гидам тўқиш артелини олимпиадиз мумкин.

Гидамчиликнинг марказлари Самарқандда, Китобда 1946 йили, Хива, Андижон, Термизда 1947 йили, Шаҳрисабзда 1949 йили ва Хўжайлида 1954 йилларда ташкил этилди, маҳаллий усталар, шогирдлар тайёрланди, қадимий анъанавий нақшлар танланган.

Рассом ва хунарманд усталар ҳамкорлиги натижасида қатор муваффақиятларга эришган. Амалий ва маҳобатли санъат анъаналаридан унумли фойдаланиб, дастлабки янги нусха Хоразм гилами ва унга хос бўлган “Феруза” ранг замин тайёрланган. 60-йилларнинг охирида майда артеллар бирлаштирилиб янги гидамчилик корхоналари ташкил этилган. Моҳир усталар шу корхоналарда меҳнат қила бошлаган.

Ўзбекистонда янги Олмалик, Самарқанд, Хива, Фориш, Шофиркон ва бошқа жойлардаги фабрикаларда анъанавий нақш ва бадий жиҳатдан ижодий бойитилган нафис гиламлар тайёрланган.

Ҳозирги кунда ҳам Фарғона водийсида, Қашқадарё, Сурхондарё, Сирдарё вилоятларида ва Қорақалпоғистон Республикасида ҳам ривожланган. Шунингдек, Самарқанд, Ургут, Қўқон ва Хоразм ҳам гидамчилик марказларидандир.

Анъанавий гидамчилик хунармандчилик тури сифатида ривожлантирилмоқда. Самарқанд ва Бухоронинг ипак гиламлари ҳам кенг тарқалган. Анъанавий гидамчилик ривожига “Усто” бирлашмаси ва “Хунарманд” ассоциацияси муносиб ҳисса қўшмоқда.

XVII асрда мугул босқинчиларидан сўнг биринчи марта олтин тангалар ишлаб чиқарила бошланган. Заргарлик буюмлари олтиндан, қумушдан ва бошқа металллардан ишланган. Қурол-аслаҳалар ажойиб

кимматбаҳо тошлар, шиша биллур, олтин ва бошқалар билан безатилган заргарликда жуда юмшоқ ҳамда ёрқин бўлмаган нафрит ва қумшдан фойдаланилган, жуда ёрқин олтин ва нафрит аралашмасини ишлатган. XIX аср ва XX аср бошларида Ўрта Осиё хонликлари ўртасида бадий хунармандчилик ривожланган. Кўпинча шаҳарларда, масалан, Хива, Бухоро, Қўқон, Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Тошкент, Андижон, Жиззах, Китоб, Чуст, Ургут, Марғилон ва бошқа жойларда уста заргар бўлиб, улар махсус маҳалла-маҳалла бўлиб яшаганлар. Шунинг учун заргар маҳалла деб юритилган. Хивада 1860 йилда 12 та ва XX асрнинг бошларида эса 100 дан ортиқ заргарлар дўкони бўлган. Ўша вақтда катта шухрат қозонган заргар усталардан Қўқонда уста Махмуд, уста Омон Ҳожи, М. Раҳимов, Х.Нажмиддинов, Намангандан уста Ниёз Охун, Андижондан уста Ойберган, Тошкентдан С.Бобожонов, уста Самғиддин, уста Мирҳошим, Урганчдан М. Абдуллаев, Самарқандда Х.Юлдашев, И. Комилов ва бошқалар ҳам бор эди. Тошкент шаҳрининг ўзида бешта заргарлик заводи мавжуд бўлиб, улар бир ном билан, яъни “Фанон” номи остида махсулотлар ишлаб чиқарадилар. Булар қуйидагилар:

- Тошкент заргарлик заводи.
- “Фанон” бирлашмаси.
- “Нур” ижодий бирлашмаси.
- “Янтарь” заводи.
- “Эйнш Рейн” заводи.

Тошкент шаҳрида Чилонзор туманидаги кўчаларнинг бирига “Заргарлик” номи берилган. Худди ана шу кўчада “Тошкент заргарлик заводи” ва хунармандчиликка ихтисослашган коллеж жойлашган. Мана шу миллий хунармандчиликка асосланган касб-хунар колежи ташкил топишида Тошкентлик заргар уста Абдурашид Ғаниевнинг хизматлари каттадир.

Пичоқчилик санъати қадимдан ривожлана бошланган ва Ҳозирги вақтда ҳам пичоқ ясаш санъати халқ амалий санъати ҳамда миллий хунармандчилик сифатида эъзозланиб келаётганлигидир. Нодир пичоқлар ясашда ўзбек пичоксоз усталар кам.

Бухоро, Самарқанд, Хива, Шаҳрисабз, Тошкент каби қадимий шаҳарлардаги тарихий обидалар халқ амалий санъатининг ажойиб мўъжизаларини кўн асрлардан бери намойиш этиб келмоқда. Булар эса инсон меҳнатининг нодир тантанасидир. Бадий кулолчилик ҳам ана шу санъатнинг бир қисми бўлиб, халқимизнинг қадимий хунармандчилик турларидандир.

Кулол Раимберди Матжонов шу технология асосида лойдан ҳар хил бадий буюмлар тайёрлайди. Халқимиз “шоғирдсиз уста, мевасиз

дарахт” деб бежиз айтмаган. Устани Хоразмда сермева дарахтга ўхшатишади, чунки у жуда кўп шогирдлар етиштирган.

Ўзбекистон халқ усталари бирлашмаси Раимберди Матжонов устахонасида хунармандчилик мактаби очиб таклифини берган, бу устага хунармандчилик сир-асрорларини кенг тарғиб этиш имконини берди. Унинг шогирдлари Даврон Саъдуллаев, Амин Мирзаев, Марямжон Матжонова, Мукаррама Саъдуллаевалар Ҳозир бадий кулолчилик санъатини ривожлантиришда катта хисса қўшмоқда. Тарихий обидаларни таъмирлашда кулолнинг хизматлари катта. 1956 йилда Хивадаги Паҳлавон Маҳмуд мақбарасини таъмирлашда катнашди. У гумбазнинг пастки қисми учун қадимги услубда зангори рангда кошнлар тайёрлаб берган. Улар Ҳозирги кунда аввалгидек рангини йўқотмай турибди. Кулол яна кўхна арк дарвозасининг икки минорасини таъмирлашда катнашди.

1957 йили халқ устаси кумуш медали билан тақдирланган. 1970 йилдан бери “Усто” уюшмасининг аъзоси Раимберди Матжонов сеҳрли қўлларида сайқал топган бадий кулолчилик буюмлари Республикамизнинг ва Осиё давлатларида ҳам, чет элларда, масалап, Венгрия, Франция, Чехославакия, Ҳиндистон, Италия, Монғолия каби хорижий мамлакатларда намоиш этилиб фахрли ўринларни эгаллаб келган. Унинг бодия, кўзача, чанок, кошн ва бошқалари Ўрта Осиё шаҳарлари музейларида доимий экспозицияга айланиб қолган.

Мамлакат тарихида Шарқ уйғониши даври алоҳида ўрин тутати. Чунки, айнан шу даврдан бошлаб, фан ва маданият, адабиёт ва санъат ривожланиши юқори даражага чиқа бошлаган.

Қишлоқ хўжалигида ҳам миришкор боғбонлар, наслчи чорвадор-у, уста ғаллакорлар мамлакат тараққиётига ўз ҳиссаларини фаол қўшиб келганлар. Умуман олганда, ўша давр шундай бўлишни талаб қилар, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси хунармандчилик ва амалий санъат эвазига халқ истеъмол буюмлари тайёрлаш, ишлаб чиқариш билан шуғулланар эди. Аҳоли етиштирган маҳсулотлар бозорда ўзаро олди-сотди қилинар, қарвон орқали ташқи савдога чиқиши ўз буюмларини намоиш қилар, сотар ва ўзи учун керакли нарасларни харид қилишар эдилар.

Агарда, миллий маданиятга бошқа бир турдош ёки турдош бўлмаган маданият таъйиқ ёки зўравонлик билан қурилса, у ҳолда унинг ривожланиши у ёқда турсин, балки барчаси ҳам инқирозга юз тутати. Бошқача қилиб айтганда, на у ёқлик, на бу ёқлик бўлмаган маданият юзага келади, кўп нараслар унутилади. Чунончи, араб ёки муғул истилоси ерлик халқ маданиятини қориштириб ташлаган бўлса, рус, Европа маданияти, Туркистоннинг босиб олиши натижасида ерлик аҳоли

истаса-истамаса – Рус Европа маданиятидан баҳраманд бўлган бўлса, советлар даврида араб алифбосининг аввало логин, кейинчалик кириллица (рус алифбоси) га зўрлаб ўтказилиши фан ва маданиятимизда, адабиёт ва санъатимизда, ўтмиш тарихимизни ўрганишимизда қандай салбий оқибатларга олиб келган.

Қолаверса, Туркистонда янги собик социалистик тузумнинг ўрнатилиши, лекин унинг асосий принципларини бузилган ҳолда талқин ва амал қилиниши, жумладан, яқка ёки оилавий тартибда, меҳнат қилувчи хунармандлар ва амалий санъат вакиллари ҳамда хунармандчилик ширкатлари ходимлари хусусий мулк эгалари деб топилиши, уларга молия ташкилотлари томонидан жуда катта миқдорда солиқ солиниши, уларни фаолиятининг меҳнат стажига ўтмаслиги, уларга қарилик нафақаси тўланмаслиги, яна шуни қайд қилиш лозимки, ҳатто баъзи бир сакланиб қолган яқка тартибдаги ёки оилавий хунармандлар, хусусий мулк эгаси деб топилиши эвазига, уларнинг мол-мулки ва дўконларининг мусодара қилиниши, ўзларини эса қувғин қилиниши халқ хунармандчилиги ва амалий санъатнинг илдизига болта урди. Бундай ноҳақликлар хунармандлар меҳнатини кадрсизлантирди ва уларнинг синишига олиб келди. Бундай қатағонлик муносабатларига чидай олмаган хунар сохиблари артель, фабрика ва заводларга ишга ўтиб кетишга мажбур бўлдилар. Бу миллий халқ хунармандчилигига, унинг амалий санъатига нисбатан ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий ожизлик эди. Чунки дунёга довриғи кетган, халқ хунармандчилиги ва амалий санъатида дурдоналар яратган, халқни истъеомол буюмлари билан таъминлаган, иш берган устаю-шоғирдлар, хунармандчилик ва амалий санъат мактабларининг номи ана шундай кабиҳлик ва ожизлик эвазига тобора ўса бошлади. Оқибат натижада, жаҳонга машхур Туркистон гиламларию, нақшиндор усталари, зарғалик буюмларию – тарихий ёдгорликлари, чини идишларию – шоҳи сўзаналарини, музей ёки шахсий тўпланма(коллекция)ларда учратиш мумкин, холос.

Республикада кейинги 10 йил давомида туристларга хизмат кўрсатиш салоҳияти 2,8 мартага ўсди. Бунинг асосий сабаблари мамлакатдаги ижтимоий, иқтисодий, маданий, маиший ва илмий-техникавий ўзгаришлар ҳамда Ўзбекистоннинг жаҳон мамлакатлари халқлари назарида нуфузининг ортиб бораётганлиги билан изоҳланади. Шунингдек, ўтган 10 йил давомидаги меҳмонхоналар, транспорт каби инфраструктура тармоқларининг ривожланиши турстларга хизмат кўрсатишда муҳим ўрин тутмоқда. Бироқ, хизмат кўрсатиш салоҳияти республиканинг барча минтақаларида ҳам бир хил эмас, жумладан, барча кўрсатилган хизматларнинг 76 фоизи Тошкент ва Зарафшон минтақаларига тўғри келади. Қолган минтақаларнинг улуши эса 4-7

фоизни ташкил қилади, холос. Бунинг асосий сабаблари хизмат таклифларининг замонавий асосда ташкил этилмаганлигидир. Масалан, туристлар учун инглиз, рус тилларида чоп қилинадиган буклетлар, каталогларнинг аксарияти Тошкент ва Зарафшон минтақалари шаҳарларига хос.

Шу боис, Фарғона минтақасида туризмни ривожлантириш мақсадида қуйидагиларни амалга ошириш лозим: биринчидан, минтақа туристик салоҳиятини илмий асосда ўрганиш ва баҳолаш; иккинчидан, минтақа туристик салоҳиятини турли тилларда намоиш этувчи “Интернет сайт”ларини яратиш; учинчидан, минтақада саёҳат турлари ва босқичларини ривожлантириш; тўртинчидан, сайёҳларга хизмат кўрсатувчи ходимлар малакасини ошириш ва хизмат кўрсатиш маданиятини ривожлантириш шулар жумласидандир.

Бу каби тадбирларни амалга ошириш минтақанинг туристик салоҳиятини ошириш ва туристларга хизмат кўрсатиш сифатини таъминлаш учун замин яратади.

3-БОБ.

Миллий ҳунармандчиликнинг Фарғона водийсида иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал этишдаги ўрни ва аҳамияти

3.1. Фарғона водийсида миллий ҳунармандчиликни ижтимоий- иқтисодий муаммоларни ҳал этишдаги ўрни ва аҳамияти

Ўзбекистон қадимдан ҳунармандчилик маркази бўлиб келган. Алломаларнинг ёзишича, бу ерда 4,0 минг йил илгари ҳунармандчилик билан шуғулланишган. Унда, албатта, ҳозирги вақтда мавжуд фаолият турлари, асбоблари йўқ эди. Шунинг учун ҳам ҳунармандчилик маҳсулотлари оддий, содда кундалик турмушда фойдаланиладиган асбоб-ускуналардан иборат бўлган эди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ҳунармандчиликни тиклаш, уни аҳоли бандлиги ва бошқа ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишдаги ролини кучайтириш борасида изчиллик билан иш олиб борилмоқда. Бу йўналишда мамлакат маълум бир ютуқларга эга бўлди.

Ўзбекистонда ҳунармандчилик билан банд бўлган аҳоли сони 2008 йилда 12013 кишини ташкил этди. Бу 2005 йилги кўрсаткич (10076 киши)дан 19,2% фоизга ортиқ ҳисобланади. Шунга қарамасдан ҳунармандчиликда банд бўлганларнинг сони жами бандларнинг 0,1% ни ташкил этади, ҳолос. Ваҳоланки, Ўзбекистонда ушбу соҳа доимо ҳурмат эътиборда бўлиб келган.

Ҳунармандларнинг сони ва улушига биноан Республикада Тошкент ва Шаҳрихон шаҳарлари анча юқори кўрсаткичларига эга. Иқтисодий минтақалар ичида Фарғона минтақаси кескин ажралиб туради. Вилоятлар қаторида эса Андижон ва Фарғона вилоятлари мамлакатда пешқадамлик қилиб келмоқда.

Унинг ҳиссасига ҳунармандчиликда банд бўлганлардан 4516 киши ёки 37,6 % и тўғри келади. Минтақа ҳунармандлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳиссаси эса 66,3% ни ёки 24,2 милд сўмни ташкил этади. Мазкур минтақадан кейинги 2-ўринни эгаллаган Тошкент минтақасида ушбу кўрсаткичлар мутаносиб ҳолда 18,5% ва 6,8 милд сўмга тенг.

Фарғона минтақаси Ўзбекистонда ҳунармандчиликнинг қуйидаги фаолияти турлар бўйича пешқадамлик қилади. Зардўзлик, каштачилик,

попопчилик, чокли буюмчилик минтақа ҳиссаси (90,2%), косибчилик (80,9%) пичоқчилик, кандокорлик, темирчилик, туникасослик (74,9%), уй-рўзғор буюмлари яшаш (72,3%), гилам, полос, намат тўқиш, атлас тўқиш, чопондўзлик, дўппидўзлик, газламага гул босиш (71,0%), ёғоч ўймакорлиги, ёғочга безак бериш, сандиқчилик, бешикчилик, миллий чолғу асбоблари яшаш, эшик-ром яшаш, мебелчилик (69,3%), чармдўзлик, эгар-жабдуғ анжомлари яшаш (63,5%), ҳажми қолипларда қуювчи усталарнинг ишлаб чиқарган маҳсулоти қиймати (51,4%) бўйича минтақанинг ҳиссаси миниятюрочи рассомчилик, наққошлик ва ганч ўймакорлиги, заргарлик бўйича 32-37%ни ташкил этади. Унинг ҳиссаси фақат кулолчилик, тандирчилик, чиннисозлик ҳамда қўғирчоқсозликда бирмунча паст ҳолос.

Кўпчилик кўрсаткичлар бўйича умумий иккинчи ўринни Тошкент минтақаси эгаллайди. Мазкур минтақа Ўзбекистон микёсида кулолчилик, тандирчилик, чиннисозлик, минатюрочи рассомлик, заргарлик маҳсулотлари қиймати бўйича ҳиссалари бетакрор ҳисобланади. Минтақа ундан ташқари наққошлик ва ганч ўймакорлиги, чармдўзлик, эгар-жабдуғ анжомлари яшаш, косибчилик, ҳажми қолипларда қуюлган маҳсулотлар ҳамда ёғоч ўймакорлиги, ёғочга безак бериш, сандиқчилик, бешикчилик, миллий чолғу асбоблари яшаш, эшик-ром яшаш, мебелчилик маҳсулотларининг ҳажмлари бўйича улушлари 10,3 дан 13,7 фоизга ўзгармоқда.

Зарафшон минтақаси Фарғона ва Тошкент минтақаларига нисбатан умумий кўрсаткичлар бўйича анча орқада турса ҳам у баъзи-бир соҳалардаги мавқеларига биноан юқори ўринларни эгаллаб келмоқда. Жумладан, наққошлик ва ганч ўймакорлиги ҳамда қўғирчоқсозлик маҳсулотларининг ҳажмига биноан у мамлакатда биринчи ўринларни эгаллайди. Минтақа ҳажми қолипларда гилам, полос, намат, атлас, чопон, дўппи маҳсулотлари ҳамда газламага гул босиш ҳажмига кўра уй-рўзғор буюмлари ишлаб чиқариш Ўзбекистонда Фарғона минтақасидан кейин иккинчи ўринларни эгаллаб келмоқда. Шу билан бирга минтақада ҳунармандчиликнинг қатор соҳа ва тармоқларини бўш ривожланганлиги яққол кўзга ташланади чунончи уй-рўзғор буюмлари ҳамда чармдўзлик, эгар-жабдуғ анжомлари яшаш, заргарлик, пичоқчилик, кандокорлик, темирчилик, туникасослик каби ҳунармандчилик соҳалари бўш ривожланган. Умуман олганда, Зарафшон минтақаси ҳунармандчилик соҳасининг ривожланганлик даражасига биноан Ўзбекистонда барқарор учинчи ўринни эгаллайди. Лекин иккинчи ўринни эгаллаб турган Тошкент минтақасидан 7 пунктга орқада қолган бўлса, тўртинчи ўриндаги Қуйи Амударё минтақасидан унинг устунлиги 9,3 пунктга эга.

Мирзачўл ва Жанубий минтақаларни ҳунармандчилик бўйича мамлакатдаги мавқелари анча паст, мос ҳолда 0,9 ва 0,6% билан бел-

гилавади. Лекин шунга карамадан иккала минтақада ҳам нисбатан яхши ривожланган хунармандчилик соҳалари мавжуд. Шундайлар қаторига Мирзачўл ва Жанубий минтақаларда пичоқчилик, кандакорлик, темирчилик, туникасозлик, ёғоч ўймакорлиги, ёғочга безак бериш, сандиқчилик, бешикчилик, миллий чолғу асбоблари ясаш, эшикром ясаш, мебелчилик каби соҳалар ташкил этмоқда.

Хунармандчиликнинг ҳудудий таркибини ўрганганда уни ташкил бўлишида устун аҳамият касб этувчи омилларни кўрсатиш зарур. Шулар қаторига жойнинг ижтимоий-географик ўрни, уни жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси, халқ менталитети ва бошқа шу кабилар киради.

Ўзбекистон ҳудуди қадимги мовараунаҳр цивилизациясининг марказида ва Ипак йўли чорраҳасида жойлашган. Мана шу ҳолат Ўзбекистонда хунармандчиликнинг ривожланиши даражасини, унинг тармоқлари таркибини белгилаб беради.

Энг муҳими ана шу белги асосида мамлакатда мавжуд хунармандчилик марказларини, уларнинг ихтисосликларини аниқлаш мумкин.

Фарғона минтақаси миллий хунармандчиликда ўзига хос минтақа ҳисобланади. Миллий хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда Андижон ва Фарғона вилоятлари етакчилик қилишига карамай Наманган вилояти миллий хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш турига кўра минтақада етакчи мақомга эга.

Чуст ўзининг пичоқчилиги, кулолчилик ва ёғоч ўймакорлиги бўйича вилоятда алоҳида мақомга эга бўлса, Наманган шаҳрининг ўзида халқ чолғу асбоблари, сўзана тўқиш, кулолчилик, дўппи тикиш, шойи ва атлас тўқиш, шунингдек, ёғоч ўймакорлиги ва ёғоч буюмлари ясаш бўйича минтақада ўзига хос ўрин тутади.

Минтақанинг Андижон вилояти Андижон шаҳрида дўппи тикиш, кулолчилик, гилам тўқиш, сўзана тўқиш ва метал буюмлар ясашда; Шаҳрихонда пичоқчилик, териға бадий иплов бериш, шойи ва атлас тўқиш, дўппи тикиш каби хунармандчилик маҳсулотлари оммавийлашган.

Фарғона вилоятида хунармандчилик энг ривожланган шаҳар бу Марғилон бўлиб, унда мисчилангарлик, кулолчилик, гилам тўқиш, дўппи тикиш, шойи ва атлас тўқиш, сўзана тўқиш ва Фарғона шаҳрида қисман пичоқчилик каби хунармандчилик ишлаб чиқариши шакллланган.

Бунда мамлакатда мавжуд ҳудудларнинг ижтимоий-географик ўрни, яъни уларни япаш ва турмуш кечириш учун қулай бўлган воҳа ва водийларда жойлашганлиги, шу билан бирга чўл-яйлов, тоғ олди ва тоғ ҳудудларида ҳам янги аҳоли манзилларининг вужудга келганлиги каби хусусиятлар муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистонда хоҳлаган хунармандчилик марказини олиб қараганда, уни “Ипак йўлига”, цивили-

лизацяга алоқадор эканлигини билиш мумкин. Шунинг учун ҳам ана шундай марказларнинг асосий қисмини Фарғона ва Зарафшон водийларида жойлашганлиги бежиз эмас. Лекин ана шундай минтакаларнинг ичида ҳам ўзига хос “лидер” шаҳарларнинг мавжудлиги эътиборга молик бир ҳолатдир. Чунки, Фарғона водийсида бундай “Лидер”лар қаторида Андижон, Фарғона ёки Наманган шаҳарлари эмас, балки бопқа Шаҳрихон, Асака шаҳарларининг етакчилиги қилиши қандайдир бир қутилмаган ҳолатдек туюлади. Лекин, аслида водий ушбу марказларнинг ижтимоий-географик ўрни, демографик салоҳияти, банд аҳолининг таркиби каби омиллар билан асосланиши мумкин.

Ўзбекистонда юқорида айтиб ўтилгандек, ҳунармандчилик кенг амалдаги барча тармоқлари мавжуд. Лекин уларнинг ривожланганлик ҳолати ва даражаси бир-бирдан кескин фарқ қилади. Бунда “Талаб-тақлиф” категориялари билан бирга минтақада бўлиб ўтган чуқур ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, иқтисодий ислоҳатлар муҳим роль ўйнаб келмоқда.

Ота-боболарининг анъаналарини давом эттираётган Марғилон шаҳар қосиб ҳунармандлари миллий ҳунармандчилик ва халқ амалий санъатини ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар. “Ҳунарманд” уюшмаси ва “Ёдгорлик” фирмасида кўплаб моҳир усталар меҳнат қилмоқдалар. “Устоз-шоғирд” мактабларида меҳр билан касб-кор ўргатишда, Марғилон атласлари, адраслари, ипак гиламлари, заргарлик ва мисгарлик буюмлари жаҳон кўргазмаларида намойиш этилмоқда. Марғилон шаҳрида ҳар йили ҳунармандлар ва товар ишлаб чиқарувчиларнинг анъанавий кўрик танловлари ўтказилмоқда. Ҳозирги даврда ҳам Марғилоннинг уста ҳунармандлари аждодлар анъанасини давом эттириб, сифатли, нафис шойи газламалар ва атласлари билан жаҳон бозорига чиқмоқдалар. Улардан моҳир атласчи Турғунбой Мирзахмедов, читгар Солижон Аҳмадалиев, заргар Абдуҳамид Абдуҷабборовлар БМТнинг “Халқаро уста” унвонига сазовор бўлдилар.

Муқаддас зиёратгоҳлар ҳар бир халқнинг тарихи ва урф-одатлари, диний қарашлари ҳамда миллий руҳиятини, азалий орзу армонларини ўзида мужассам этади. Бинобарин, мамлакатда юз берган урушлар, қонли тўқнашувлар, табиий офатлар, ижтимоий-иқтисодий тўқнашувлар ёхуд шахсий оилавий муосабатларни бошидан кечираётган даврларда, инсонлар учун муқаддас зиёратгоҳлар бошпана вазифасини ҳам бажариб келган.

Муқаддас жойларни зиёрат қилиш ва шу аснода диний пешволар ва халқнинг ишончини қозониш ҳар даврда ҳам ҳукмрон сулолалар ташки ва ички сиёсатининг муҳим белгиларидан бири бўлиб келган. Асрлар ўтган сари мазорлар ҳақида тушунчалар кишилар онгида муқаддас жой сифатида шаклланиб, табиат ёдгорликлари, кўҳна

манзилгоҳлар, археологик ва маданий меъморий обидалар мукаддас зиёратгоҳлар сифатида эъзозланиб келинган.

Ҳозирда Марғилон шаҳри ҳудудида ўттиздан ортиқ мукаддас зиёратгоҳлар мавжуд. Ушбу зиёратгоҳлар Марғилоннинг олис ва яқин ўтмишини ўзида ақс эттирганлиги билан ҳам ғоят мукаддасдир. Бинобарин, Хўжа Маъоз, Шох Мансур, Шамсиддин Табризий, Пир Сиддик, Гўри аввал, Хўжа Эғиз, Етти оғайни ботирлар, Қизил мазор, Хўжа Ланголанг, Хўжа Порсо, Улуғ Ҳазрат Бобо, Яккатут мазор зиёратгоҳи, Улуғ мазор, Сафилтўда зиёратгоҳи, Увайсий зиёратгоҳи, Киргил мазор зиёратгоҳи, Офокхожам зиёратгоҳи, Мўйи муборак, Сочли Эшон сингари зиёратгоҳлар шулар жумласидандир.

Биз қуйида юқорида номлари келтирилган зиёратгоҳлар ичида Хўжа Маъоз ва Пир Сиддик зиёратгоҳлари ҳақида қисқача маълумот беришни аҳамиятли деб билдик.

Бухоро хони Субҳонкулихон (1680-1702 йй.) томонидан марғилондаги Пир Сиддик мазорига берилган вақфномани Пир Сиддик зиёратгоҳида Мовароуннаҳрда “Ҷаҳорёрлар” деб аталган тўрт халифадан биринчиси Абу Бакр Сиддик (572-634 йй.) нинг авлоди дафн этилган деган маълумотлар келтирилган. Ёзма ҳужжатларда Ҳазрат Пир Сиддик номи билан қайд қилинган. Даврлар ўтиши билан унинг атрофида масжид, минора, мақбарали ҳовли, дарвозахона ҳамда каптархонадан иборат бўлган архитектура комплекси пайдо бўлган. Шу сабабли у халқ ўртасида “Каптархона”, “Каптарли минор” деб ҳам аталади. Пир Сиддик комплексининг асоси бир хонали пештоқли мақбарадан иборат. Планига кўра мақбара тўғри бурчакли (11,8-11 м), пештоқ равоқли, сағанали тўрт бурчак хона билан уйғунлик ҳосил қилади. Мақбара ичида иккита узунлиги 5 метрли қабрлар мавжуд. Ривоятларга кўра, бу зиёратгоҳга халифа Абу Бакр Сиддикнинг авлодлари дафн этилган. Хонанинг текис шифтини тўрт ёғоч устун кўтариб туради, улардан бирининг танаси, таг тўсини ва устун қоши ўйма нақшлар билан безатилган. Даҳма Фарғона водийсидаги бир хонали мақбаралар сингари дастлаб гумбаз билан ёпилганлиги эҳтимолдан холи эмас. XVIII-XIX асрларда водий бўйлаб меъморий бинолар қурилишида кенг тарқалган фарғонача пештоқмақбаранинг меъморий кўринишида ўзига хослик касб этади. Мақбара пештоғи безак бериб ишланган баланд деворни эслатади. Ён бурчак устунлари пештоқдан анча баланд жойлашган енгил кафасали мезана билан яхунланган.

Хўжа Маъоз зиёратгоҳини маҳаллий халқ Муҳаммад пайғамбарнинг саҳобаларидан бири Фарғонага исломни олиб келган Маъоз ибн Жабал исми лашкарбоши билан боғлиқ деб қарашади. Кўкон хонлиги давридаги энг машҳур зиёратгоҳлардан бири сифатида қайд этилган.

**Фаргона воқийси миллий ҳужjatнамаларига
карта-схемага**

- 1) Ҳисор вилояти
- 2) Қўшғўтаба вилояти
- 3) Қўшғўтаба вилояти
- 4) Қўшғўтаба вилояти
- 5) Қўшғўтаба вилояти
- 6) Қўшғўтаба вилояти
- 7) Қўшғўтаба вилояти
- 8) Қўшғўтаба вилояти
- 9) Қўшғўтаба вилояти
- 10) Қўшғўтаба вилояти
- 11) Қўшғўтаба вилояти
- 12) Қўшғўтаба вилояти
- 13) Қўшғўтаба вилояти
- 14) Қўшғўтаба вилояти
- 15) Қўшғўтаба вилояти
- 16) Қўшғўтаба вилояти
- 17) Қўшғўтаба вилояти
- 18) Қўшғўтаба вилояти
- 19) Қўшғўтаба вилояти
- 20) Қўшғўтаба вилояти

Халқ орасида Хўжа Мағиз мазори ҳам деб аталади. Бундан ташқари ёзма манбаларда ҳам Ҳазрат Хўжа Мағиз номи билан тилга олинади. “Насабномайи турки” деб аталувчи қўлёзмада эса Марғилон ва унинг атрофидаги Маъоз ибн Жабал, Носиршоҳ, Порсиншоҳ мазорларининг тарихи билан боғлиқ маълумотлар учрайди. Мазкур қўлёзма “Насабномайи Мавлоно Сайфиддин Ўрунғ Қўйлоқий” деб ҳам аталиб, унда айтилишича, қўлёзма хижрий 690 (милодий 1291) йилда араб тилидан турк тилига Аҳмад Яссавийнинг жияни Мавлоно Сайфиддин Ўрунғ Қўйлоқий томонидан ўгирилган.

Марғилон зиёратгоҳларининг ҳар бирида Мовароуннаҳрга арабларнинг қилган илк юришлари, қорахонийлар, салжуқийлар, Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар, шайбонийлар ва аштархонийлар. Қўқон хонлари билан боғлиқ афсона ва ривоятлар сақланиб қолган. Урта асрларда мазкур зиёратгоҳлар Хожа Аҳрор Валий, Лутфиллоҳ Чустий каби тариқат раҳнамолари томонидан зиёрат қилиб турилганлиги ёзма манбаларда ҳам келтириб ўтилган.

Марғилондаги муқаддас жойлар маҳаллий аҳоли томонидан азиз-авлиёлар яшаб ўтган макон сифатида қаралиши ўз навбатида мазкур ёдгорликларни тадқиқ этиш ва уларнинг тарихини ўрганишга даъват этаган.

Ўзбекистон мустақилликдан сўнг барча соҳалар қатори туризм, сайёҳлик соҳаларини ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор қаратди. Ўзбекистонда туристик имкониятга эга бўлган тарихий обидалар, археологик ёдгорликлар, рекреация марказлари билан бир қаторда хунармандчилик имкониятлари ҳам Урта Осиё мамлакатлари ичида алоҳида ўрин эгаллайди. Хусусан, Ўзбекистон хунармандчилиги ҳақида гап кетганда, Фарғона водийси – Риштон қулолчилилик мактабини ёдга олмай иложимиз йўқ. Қулолчилик қадимий санъат тури ҳисобланади. Илмий-тарихий манбаалар маълумотига қўра, лок-бўёқ билан бўялган буюмлар илк маротаба Бухорода ясалган. Бугунги кунга келиб, буларнинг маълум қисмигина сақланиб қолган. Уларни яратиш технологиясининг сири йўқолиб кетган.

Қулолчилик ўзининг ривожланиши давомида бевосита рассомчилик санъати билан уйғунлашиб кетган. Ҳар бир хунарманд ўз рассомлик маҳорати билан ўзи яратган буюмларга ўзига хос тақдорланмас тасвирлар ишлаган. 1976 йилда ўзбек уста ва рассомлари қадимги анъаналарини тиклаш мақсадида “устахона” очишади ва унга Чингиз Аҳмаров раҳбарлик қилади. Рассомлар ўз тадқиқотлари натижасида шарқ рассомларининг расм чизиш технологиялари билан рус Федоскино маркази ижодкорлари ишларига бир-бирига яқин бўлганлигини айтишади. Барчага маълумки, Палеха иконалари бутун дунёга машҳур бўлган. Ўзбек миниатюра санъатининг илк асарлари ҳам шундай технологиялар асосида ишланган. Ўрта асрларда машҳур шоирлар асарларига ҳам худди шундай миниатюралар ишланган. Уша давр машҳур қулоллари ҳам

ўз яратмаларига шунга ўхшаш миниатюураларни ишлаганлар. Бугунги кунга келиб миниатюура санъати ўз ўрни ва мавкеига эга.

Риштон қадимдан кулолчилик маркази бўлган. XIX аср охири – XX аср бошларида Риштон аҳолисининг катта қисми кулоллардан иборат бўлган. Булардан машҳур кулоллар Абду Жалол, Абдулла кулол (1797–1872 йиллар), Абдул Қосим Болтабой (1866–1960 йиллар), Абдурасулев Мадамин Охун кабиларни санаб ўтишимиз мумкин. Кейинчалик XX аср бошларида эса Фарғона водийси Риштон кулолчилик мактаби таъсирида Ғурумсарой, Чорку, Конибодом каби марказлар шаклланди. Риштон лойи кулолчилик учун жуда қулай бўлиб, қизғиш-сарик тусда бўлади. У асосан ер сатҳининг 1–1,5 м чуқурлигида учрайди. Шу билан бир қаторда кулоллар атрофдаги тоғлардан кварц куми, ўтга чидамли тупроқни қўшиб турли хилдаги буюмлар ясашган. Шу давр машҳур уста кулолларидан Умарали Мўминов (1904–1977 йиллар), Ҳайдар Усмонов (1907–1970 йиллар), Хотамали ва Қурбонали Полвоновлар (1936–1988 йиллар) кулолчилик ривожига катта ҳисса қўшганлар.

Риштон кулолчилик санъати бошқа ҳудудлар кулолчилигидан хилма-хил шакллари билан ажралиб туради. Риштон кулолчилик мактабида нафақат хўжалик буюмлари, балки турли геометрик фигуралар ва рамзий ишланган ўсимлик, ҳайвонлар шакллари яратилган. Унинг ўзига хос анъанаси “ишкор” – қўқ керамикадир. 1960 йилга келиб кулолчилик мактаби иши тўхтаб қолди. Фарғонада 1974 йилда ўтказилган Санъатшунослик Конференциясида ушбу ишкор анъанасини қайта тиклаш тўғрисида махсус қарор қабул қилинди. Охириги 20 йил ичида мактаб анъаналари қайта тикланди ва ривожлантирилди. Ҳозирги кунда эса Риштонда уста кулоллардан Қодирали Полвонов, Ҳаёт Рахимов, Асрор Усмонов ва Алишер Назировлар кулолчилик сир-асрорларини сақлаб келмоқдалар. Шунингдек, бир қатор оилавий кулоллар ҳам ўз ишларини намойиш этиб келмоқдалар. Ҳозирги кунгача Риштонда 1000 дан ортик уста кулоллар ишлаганлар. Ўзбекистонда, хусусан, Фарғона водийсида ҳунармандчиликнинг риножлантирилиши, Ўзбекистонда туризмни янада тараққий этишида муҳим омил ҳисобланади.

3.2. Фарғона водийсида миллий ҳунармандчилик ва туризмни ривожлантиришнинг муҳим йўналишлари ва истиқболлари

Рекреация ресурслардан фойдаланиш масаласи ҳар қандай мамлакат учун иқтисодий ва ижтимоий аҳамият касб этувчи, долзарб муаммодир. Бу айниқса дунё океани ва унинг қисмларига хос бўлган дам олиш ва даволашни масканларидан, жаҳон миқёсидаги турли хил туристик объектлардан йироқда жойлашган мамлакатлар учун бетакрор иқтисодий аҳамиятга эга. Шунга қарамасдан материк ичкарасида океанлардан узоқда жойлашган

баъзи бир мамлакатлар ҳам ўзига хос рекреация ресурсларига, туристик масканларга эга. Ана шундайлар қаторига Ўрта Осиёдаги барча мамлакатларни киритиш мумкин. Минтақада жойлашган айрим табиий-ижтимоий-географик тарихий-маданий, иқтисодий-географик ўлка, туман, водий ёки воҳа ҳам маълум даражада рекреация ва туризм ресурсларига, туристик объектларига бой. Мазкур объектлар қаторига даставвал Фарғона ва Зарафшон водийларини, Хоразм воҳасини киритиш мумкин. Фарғона водийси, айниқса, рекреация ресурсларига бойдир. Унинг Ўзбекистон қисмидаги ҳудудидида Чортоқ ва Чимён санаториялари, қатор дам олиш масканлари ва оммавий сайлгоҳлар жойлашганки, уларда йилига бир неча юз минглаб маҳаллий аҳоли ҳамда яқин ва узоқ хориждан келган инсонлар дам олади, даволанади ва турли хилдаги спорт туризми билан шугулланади.

Дам олиш даволаниш ва спорт туризми соҳасида Ўзбекистонга расмий тарзда йилига ярим миллиондан ортиқ киши ташриф буюрмоқда.

Келувчиларнинг барчасига мутаносиб ҳолда хизмат кўрсатилмоқда. Мамлакатимизга ана шу мақсадларда ташриф буюрган ва унинг ҳудудидан худди ана шу мақсадларда чиққиб кетган кишиларнинг сони фақат 2000-2007 йилларнинг ўзиди салкам 2,9 мартага ошди ва 583,7 минг кишини ташкил қилди. Уларга кўрсатилган хизмат ҳажми кунига 1659,0 кишига тенг бўлди. (1659 киши/кун).

Жами келган ва кетганларнинг 524,5 минг кишига тенг қисми ёки 89,9 фоизи қабул қилинганлар қаторини, 59,2 минг кишига тенг қисми ёки 10,1 фоизи эса мамлакат ташқарисига кетганлардан ташкил топган. Қабул қилинганларнинг 300,7 минг кишининг тенг қисми ёки 51,5 фоизи хорижлик фуқаролардан иборат. Мамлакат ташқарисига юборилганлар ичида узоқ хориж фуқаролари 22,4 минг кишини (38 фоизи) ташкил қилади.

Келганлар ва кетганлар умумий сони деярли 2,9 мартага ошгани ҳолда ушбу кўрсаткич келганлар бўйича 3,2 мартага тенг бўлди. Мамлакат ҳудудидан ташқарига юборилганларнинг умумий сони бор-йўғи 1,4 мартага ўсди. Шулардан узоқ хорижий мамлакатларга юборилганлар сони 3,7 мартага кўпайган ҳолда, МДҲ мамлакатларига келганлар сони деярли саккиз мартага қисқарди.

Туристлик фирмалар ва ташкилотлар томонидан хизмат кўрсатилган келган кетганлар сони ва уларга хизмат кўрсатиш ҳажми Ўзбекистон минтақалари бўйича турли хил кўрсаткичларга эга. Республика бўйича мавжуд кўрсаткичларнинг энг юқорилари Тошкент ва Зарафшон минтақаларига ҳосдир. Биринчи минтақага 2007 йиллар республикага келганларнинг 47,2 %, иккинчига – 30,3% и, иккаласига эса 3/4 дан ҳам кўпроқ қисми тўғри келди. Фарғона минтақаси бўйича эса ушбу кўрсаткич 6,5% ни ташкил этди. Энг муҳими Тошкент ва Зарафшон ва жанубий минтақаларига келганларнинг 3-3,5 мартага кўпайган ҳолда ушбу кўрсаткич Фарғона, Мирзачўл минтақалари бўйича 2-2,5 мартага ўсди, холос.

Мазкур минтакаларга хос улушлар эса 2000-2007 йилларда 3-4 мартага кискарди.

Дам олиш, даволаниш ёки турист сифатида Ўзбекистонга ташриф буюрган ёхуд унинг ҳудудлардан жўнатилганларга 2007 йилда республика бўйича жами 399 та фирма ва ташкилотлар хизмат кўрсатди. Уларнинг деярли ярми Тошкент минтақасига 145, Зарафшон минтақасига ва фақат 12 таси Фарғона минтақасига тўғри келди. Шунга қарамасдан Фарғона минтақаси бўйича хизмат кўрсатилганларнинг нисбий сони Тошкент ва Зарафшон минтақаларига қараганда каттарок бўлди. Яъни Фарғона минтақасида ҳар бир фирма ёки ташкилот томондан 2 салкам 3,5 минг кишига хизмат кўрсатилган бўлса, ушбу кўрсаткич Тошкент минтақаси доирасида 1,4 минг кишига, Зарафшон минтақасида эса ундан ҳам паст – 1,2 минг кишига тенг бўлди.

Фирма ва ташкилотларнинг бажарадиган асосий вазибалари ташриф буюрганларга хизмат кўрсатишни ўз ичига олмақда. Тошкент минтақасида ташриф буюрганлар билан жўнатилганлар ўртасидаги нисбат 11 га 1 ни, Фарғона минтақасида 5 га 1 ни, Зарафшон минтақасида эса, 93 га 1 ни ташкил этди (Республика бўйича 10:1 га тенг). Демак, фирмалар, ташкилотларнинг аксарият қисми ташриф буюрганларга турли хил хизматлар кўрсатиш билан шуғулланмоқда (3 жадвал).

Маълумки, дам олиш, даволаш ва туристик хизматлар кўрсатиш билан шуғулланувчи фирмалар ва ташкилотлар санаторий-курорт ташкилотлари, дам олиш масканлари ва бошқа шаклдаги ташкилотлардан ташкил топган. Ўзбекистонда ана шундайларнинг барча турдагилари мавжуд.

Ўзбекистонда 2007 йилда 161 та санаторий-курорт ташкилотлари мавжуд бўлган. Шулардан 28 си (17,4%) кичик корхоналар ва микрофирмалардан ташкил топган. Санаторий-курорт ташкилотларида жами 19351 та жой мавжуд, унинг 2460 (12,7%)си кичик корхоналар ва микрофирмалардан иборат. Мазкур ташкилотлар томонидан 2007 йилда 221,2 минг кишига хизмат кўрсатилди (хизматларнинг 7,6 % кичик корхоналар ва микрофирмаларга тўғри келади).

Фарғона минтақасининг барча вилоятларида Ўзбекистон миллий туристик кампаниясининг маҳаллий бўлимлари мавжуд. Минтақанинг туризм салоҳиятини белгилашда яқин тарихий даврларда рекреацион қулайликларга эга бўлган туристик базаларнинг ўрни ўзига хос. Бу ўтган шу тарихий давр (ўтган аср) мобайнида маҳаллий сайёҳларнинг энг муҳим саёҳатгоҳлари ва сўхатгоҳлари сифатида шуҳрат қозонган. Буларга минтақанинг шимолидаги Кўксарой, Андижон ва Фарғона туристик базаларини мисол келтириш мумкин. Бирок ўтган асрнинг

90-йилларидан кейинги даврда маҳаллий сайёҳлар сони сезиларли даражада камайди, бунинг асосий сабаби ўтиш давридаги ижтимоий-иктисодий муаммолар бўлди.

Аmmo, бугунги кунга келиб, мамлакатдаги барқарор турмуш тарзи нафақат маҳаллий сайёҳлар, балки, хорижлик сайёҳларини ҳам қабул қилиб уларга сифатли хизмат кўрсатиш имкониятларига эга. Минтақадаги Наманган ва Андижон вилоятларидаги сиҳатгоҳларнинг салоҳиятини жаҳоннинг Кавказ ва Швейцария минтақалари билан қиёслаш мумкин.

Шунингдек, минтақада кўплаб музейлар, архитектура ёдгорликлари, қадамжойлар ва ёдгорликлар мавжуд бўлиб, улар Марказий Осиё ва мусулмон оламида ўзига хос макомга эга. Мустақиллик йилларида муборак қадамжойлар ва тарихий ёдгорликларга янада эътибор ортди. Бу ўз навбатида Ўзбекистоннинг Яқин Шарқ мамлактлари ва Марказий Осиёда ижтимоий, маънавий, иқтисодий ва илмий-техникавий салоҳиятига эга эканлигини янада намоён этмоқда.

Ўзбекистондаги санаторий-курорт ташкилотлар катталар учун санаториялар, пансионатлар, болалар санаториялари, ота-онали болалар учун санаториялар, йил давомида фаолият кўрсатадиган санатория-соғломлаштириш лагерлари ва санаторий-профилакториялардан иборат. Шулардан энг катта сонлилари бўлиб катталар учун санаториялар (55 та), болалар санаториялари (36 та) ва санаторий-профилакторий (53 та)лар ҳисобланади. Ота-онали болалар учун санаториялар, йил давомида фаолият кўрсатадиган санаториялар ва пансионатлар нисбатан кам тарқалган.

Санатория-курорт ташкилотларида мавжуд жойларнинг ҳам асосий қисми катталар учун санаториялар (43,0%), болалар учун санаториялар (28,3%) ва санаторий-профилакторийлар (19,8%) ҳиссасига тўғри келади. Деярли барча турдаги санатория-курорт ташкилотларининг кичик корхона ва микрофирмалари фаолият кўрсатади (бундан фақат ота-онали санаториялар мустасно) (4 жадвал).

Санаторий курорт ташкилотлари мамлакат минтақалари доирасида нотекис тақсимланган. Бунда, албатта, рекреация ресурсларининг мавжудлиги, уларни хилма-хиллиги муҳим ўрин эгаллайди. Санатория-курорт ташкилотларининг ҳудудий таркибини шаклланишида Ўлка потологияси каби омилнинг ҳам роли катта яъни вилоятларда мавжуд касаллик турлари, уларни тарқалиш даври санатория-курорт ташкилоти ихтисосини шаклланишига таъсир кўрсатади. Ундан ташқари йирик ва катта шаҳарларда малакали тиббий кадрларнинг мавжудлиги ҳам муҳим омил ҳисобланади. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Ўзбекистонда мавжуд санатория-курорт ташкилотларининг асосий қисми Тошкент ва Фарғона минтақаларига тўғри келади (мута-

носиб ҳолда 29,2 ва 36,0%) ундан кейинги ўринларда Жанубий, Зарафшон ва Қуйи Амударё минтақалари жойлашган. Тошкент ва Фарғона минтақалари катталар учун санаториялар (мутаносиб ҳолда 32,7 ва 41,8%), болалар учун санаториялар (16,7 ва 38,9%), Санатория-профилакториялар (39,6 ва 32,1%) сони ва улишлари бўйича Ўзбекистонда етакчи ўринларни эгаллайди. Хизмат кўрсатилган кишиларнинг сони бўйича Тошкент ва Фарғона минтақалари мамлакатда алоҳида ўринга эга (40,0 ва 39,2%). Жанубий ва Қуйи Амударё минтақалари йил давомида фаолият кўрсатувчи санатория-соғломлаштириш лагерлари асосий қисмининг жойлашганлиги бўйича ажралиб туради (50,0 ва 33,3%). Лекин уларга хизмат кўрсатилган аҳолининг атиги 5,3 ва 3,7%и тўғри келади, холос. Мирзачўл минтақаси эса барча кўрсаткичлар бўйича республикада охириги ўринларни эгаллайди.

Ўзбекистон дам олиш масканларининг ҳам ривожланган тармоғига эга. Республикада мавжуд 98 та дам олиш масканларидан 6 таси дам олиш пансионатларидан, 16 таси дам олиш уйларидан, 20 таси дам олиш базаларидан 2 таси кемпинглардан ва 54 таси бошқа турдаги дам олиш масканларидан ташкил топган. Уларнинг барчасида 2007 йилда 208,5 минг киши дам олди ва даволанди.

Республикада мавжуд дам олиш масканларининг асосий қисми (62,2%) Тошкент минтақасида 7,1%дан 11,2% гача бўлган қисми Қуйи Амударё, Фарғона, Зарафшон ва Жанубий минтақаларга тўғри келади. Бу ўринда фақат Мирзачўл минтақасида дам олиш масканлари тармоғи унчалик тараққий этмаганлигини таъкидлаб ўтиш зарур.

Дам олиш масканларида дам олувчилар сонининг асосий қисми ҳам Тошкент (61,7%) ҳамда Зарафшон (15,9%), Фарғона (14,7%), Қуйи Амударё (6,0%) минтақаларга тўғри келади.

Маълумки, санатория-курортлар дам олиш масканлари, туристик ташкилотлар инсонлар учун соғлиқни сақлаш, уни тиклаш, ижтимоий қўллаш каби вазифалардан ташқари мамлакат иқтисодиётининг муҳим бир даромад манбаидир.

Ўзбекистонда туризм тармоғига мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 1-2% тўғри келади, холос. Айни пайтда ушбу кўрсаткич Кипрда 25%ни, Андорра давлатида эса 90% ни ташкил этади. Андорра давлатига йилига ташриф буюрган туристларнинг ўртача сони 12-13 млн. кишини ташкил этади. Уларнинг ҳар бири камида 800 долларга тенг хизмат ҳаққини ташлаб кетишини ҳисобга оласак, унда бир йилда туристлардан тушган умумий маблағ 10-11 млрд. долларга тенг бўлмоқда.

Шундай қилиб, санатория-курорт, дам олиш, ва айниқса, туристик ташкилотларнинг Ўзбекистонда фаолияти ҳозирги кун талабига

тўлиқ жавоб бермайди. Энг аввало, улар фаолиятининг иктисодий самарадорлиги, аҳолини иш билан таъминлаши талаб даражасида эмас.

Бугунги кунда, жаҳон иктисодиятида ҳукмронлик қилаётган, инқироз юзага келишига сабабчи мамлакатлардан ташқари жуда кўп мамлакатларни қамраб олган умумжаҳон иктисодий инқироз тўғрисида ўз фикрини билдирмаган нашрлар қолмади десак, ҳеч қандай муболаға қилган бўлмаймиз. Жаҳон иктисодиётидаги салбий ҳодисаларнинг Ўзбекистоннинг туризм соҳасига кўрсатиши мумкин бўлган салбий таъсирини ўрганар эканмиз, матбуотда бу мавзу анча вақтгача четлаб ўтилган. Биринчидан, иктисодий инқирознинг мамлакатимизга кўрсатаётган салбий таъсирини айтирли сезиларли деб бўлмайди, иккинчидан эса, Марказий Осиёнинг энг йирик виртуал туроператори деб тан олинган OrexSA.com. компанияси билан ҳамкорликда ана шу масалага бағишлаб ўтказилган сўров натижалари ва маҳаллий турбизнес вакилларининг жавобларини кутаётган эдик.

Берилган саволларга маҳаллий туроператор-респондентлар томонидан тўлиқ жавоблар ололмаган бўлсақда, сўров натижасида олинган кўрсаткичлар ва Ўзбекистон фаол иштирок этиб келаётган умумжаҳон туризм бозорининг ривожланиш тенденциялари бўйича ўтказилган таҳлил баъзи прогнозлар қилишга етарлича асос бўла олади. Қуйида айнан шу ҳақида фикр юритилади.

Хунармандчиликнинг тарихан шаклланиб келган ва маълум даврларда йўқ бўлиб кетган сирларини қайта кашф этиш узок тадқиқотларни талаб қилади. Бу ўз навбатида аجدодлардан авлодларга хунармандчиликнинг амалий кўринишда ўргатиб борилишини таъминлайди ва шу доирадаги тадқиқотлар кўламини бойитиб боради.

ХУЛОСА

Мазкур тадқиқот доирасида Ўзбекистонда миллий хунармандчилик ва туризмни ривожлантиришнинг ижтимоий-географик жиҳатлари асос қилиб олинар экан, бунда қуйидагилар муҳим ўрин тутлади:

Биринчидан, хорижликлар эътиборини тортувчи миллий хунармандчилик маҳсулотлари бозори ва унинг географиясига аҳамият қаратиш. Масалан, Хитой, Япония, Корея, Малайзия каби давлатлар туризмнинг ривожланишида уларнинг миллий хунармандчилик маҳсулотлари муҳим омил бўлган;

Иккинчидан, миллий хунармандчилик маҳсулотлари рекламасига аҳамият бериш. Масалан, кейинги йилларда “Фонд-Форум” жамғармаси ташаббуси билан ташкил этилаётган “Асрлар садоси” фестивали анъанавийлашиб бормоқда ва республиканинг турли минтакаларида ўтказилмоқда. Бу ўз навбатида шундай ҳудудлар миллий хунармандчилигини хорижлик сайёҳларга намойиш қилиш имконини бермоқда;

Учинчидан, миллий хунармандчилик намуналарининг кўчма кўргазмаларини хорижий давлатларда ташкил этиш, халқаро кўргазмалар ва фестивалларда миллий хунармандлар иштирокини таъминлаш;

Тўртинчидан, республиканинг миллий хунармандчилик ривожланган чекка ҳудудларида меҳмонларга юқори сифатли хизмат кўрсатиш инфраструктурасини такомиллаштириш, меҳмонхоналар, транспорт, овқатланиш, тиббий хизмат кўрсатишда фаоллик ва сифатни таъминлашга эришиш;

Бешинчидан, туристларга хизмат кўрсатувчи ходимлар малакасини ошириш, хунармандчилик сирлари ва миллий минтақаларга хос хусусиятларни турли тилларда раван баён қилувчи мутахассисларни тайёрлаш лозим;

Олтинчидан, маҳаллий нодавлат хизмат кўрсатиш муассасалари хизмат сифатини ошириш, хизматга ҳақ олишда қонунчилик доирасидаги маданий формаларни жорий қилиш ва унда гиллар назоратини таъминлаш ва ҳақозлар. Масалан, маҳаллий аҳолининг хориж валютасини қонуний айрибошлашга мойиллиги соҳанинг ривожланишига тўсқинлик қилади. Ҳозирги вақтда тўловларнинг “Мобил” шакллари пайдо бўлмоқда, меҳмонхоналарда бу каби хизматларни амалга оширувчи банк шаҳобчаларининг бўлиши “чек” асосида харид қилинган маҳсулотлар учун тўловларни амалга ошириш имконини беради. Бу ўз навбатида миллий валюта – “сўм” кадрининг мустаҳкамланиши учун хизмат қилади.

Маълумки, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда мустақиллик йилларида туризм саноати ва туризм билан боғлиқ курилиш соҳасида сезиларли ўзгаришлар юз берди. Республика вилоятларида бир ва икки юлдузли меҳмонхоналар сони йил сайин ортиб бормоқда. Туризмни ривожлантириш доирасида катор қарорлар қабул қилинмоқда ва дастурлар ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилмоқда.

Бирок, масаланинг иқтисодий ва маблағлар билан боғлиқ жиҳатлари доимо долзарблик касб этади. Фарғона минтақасида турстларни ўзига жалб қиладиган жиҳатларининг биринчиси унинг табиати бўлса, иккинчиси унинг узок тарихий даврлардан бошлаб ривожланиб, аجدодлардан авлодларга мерос тариқасида ўтиб келаётган хунармандчилигидир. Хунармандчилик кам ҳолларда сармоя киритиладиган ва ундан манфаат топадиган фақат хунармандлар бўлиб, бу ҳам хунарманднинг оғир ва машаққатли меҳнати учун кўп даромад келтирмайди. Шу сабабли хунармандлар ишини ривожлантириш учун президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, уларга ўз оилавий бизнесини ривожлантириш учун минн киредитлар бериш, улар таваккалчиликларини қалтисликлардан химоя қилиш мақсадида сугурта тизимини ривожлантириш лозим. Бу каби тадбирлар уларнинг қўрқмасдан ўз бизнесини ривожлантириш учун меҳнат қилишининг кафолати бўлади.

Ўзбекистон халқаро туризм ва миллий хунармандчиликнинг йирик маркази эканлигини бутун дунё биледи ва тан олади. Энг муҳими ушбу соҳаларнинг салоҳияти жуда катта ва ундан тўлиқ фойдаланиш учун кенг миқёсли ишларни амалга ошириш лозим. Мамлакатда 2008 йилда 350 минг киши атрофидаги туристларга хизмат кўрсатилди. Ваҳоланки, меҳмонхоналар ва бошқа турдаги туристларни жойлаштириш объектларининг қуввати йилига ҳеч қандай муаммосиз 700-800 минг кишини кутиб олиш ва уларга намунали хизмат кўрсатиш имкониятига эга.

Бутун жаҳон туристик ташкилоти (WTO)нинг маълумотларига биноан марказий ва шарқий Европа ва ушбу районларга тенглаштирилган Ўзбекистонга келган бир туристнинг ўртача харажатлари 360 долларни ташкил этишини ҳисобга олсак, унда мамлакатимизнинг фақат ана шу соҳа бўйича ололмаган даромади 121 млн. долларга кам бўлмақда (ЭКО обзоре, 2006 №7, с 8).

Туризм юқордаги муоммоларсиз ривожланганда унинг ЯИИМдаги улуши ҳозирги 0,3 - 0,4 % ўрнига 1,8 % га тенг бўлиши мумкин эди. Ундан ташқари ривожланган мамлакатларда ҳар 1000 хорижий туристга 20-50 киши атрофида хизмат кўрсатувчи персонал тўғри келишини ҳисобга олганда мамлакатимизда 7 мингдан ортик қўшимча ўринлари барпо қилса бўлади.

Хорижий туристлар ва ички туристлар ҳаракатларининг таҳлили улар сонининг ошаётганлигини, лекин шу вақтнинг ўзида тушаётган даромад ҳажмининг кискараётганлигини кўрсатмоқда. Жумладан, гурмуш секторидан олинаётган даромад 2000-2005 йилларда 63 млн. АҚШ доллоридан 35 млн. доллорга, 2005-2008 йилларда эса 35 млн. доллордан 33 млн. доллоргача пасайди. Бундан туризмга хос умумий тенденциялардан ташқари Ўзбекистон туризмида ҳисобга олинаётган хусусий ноформал секторнинг роли йилдан-йилга ошиб бораётганлиги муҳим роль ўйнамоқда.

Ўзбекистонда ҳар 100 аҳолига 1 дан ҳам кам хорижий турист тўғри келади. Агар ушбу кўрсаткич Хитойда бўлгани каби 3 тага етказилса, унда хориждан келувчилар сони 850 минг кишидан ҳам ошиб кетар эди. Хорижлик туристлар сонини ана шу кўрсаткичга ва кейинчалик 1 млн. кишига етказиш туризмни ривожлантиришнинг стратегик вазифаси бўлиши керак.

Маълумки, Ўзбекистон ҳунармандчилик тарихини ва уни ўрганиш кенг мавзудир. Муҳим жиҳати шуки мазкур диссертация иши энг қадимги даврдан ҳозирги кунгача тараққий этган ҳунармандчиликнинг баъзи бир соҳалари тўғрисида мухтасар маълумот беради.

Бир қарашда ҳунармандчилик жуда оддий тушунчадек туюлади. Бирок, бу тушунча вақт ўтган сайин ўзгача маъно касб эта боради. Ўтган давримизга оид кўпгина ноёб ҳунармандчилик маҳсулотлари республикамиз музейларида эмас, Америка Қўшма Штатлари, Венгрия, Англия, Италия, Ҳиндистон, Польша, Чехославакия, Япония ва бошқа давлатларнинг нуфузли музейларида сақланади.

Феодал муносабатлар узок сақланган Ўрта Осиёда ҳунармандчиликнинг барча турлари ХХ асрнинг 20-йилларигача сақланган. Бухоро, Самарқанд, Фарғона водийси, Хива, Топкиент каби шаҳарларнинг ишлаб чиқариш муносабатларида ҳунармандчилик катта роль ўйнаган.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида мамлакатимиз миллий иқтисодиётида миллий ҳунармандчилик ва туризмнинг ролини ошириш, ундан келадиган даромадни ва шу соҳада банд аҳолини кўпайтириш, “Туризм асри” деб аталмиш ХХI асрда давлатимиз ҳукуматининг олдига қўйган асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Мамлакатда туризмни ҳудудлар бўйича ривожлантиришда миллий ҳунармандчиликни туризм инфраструктурасини яхши йўлга қўйиш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

- туристларни келиши, жойлаштирилиши ва кетишини қатъий назоратга олиш, бунга солиқ ташкилотларини жалб қилиш;
- меҳмонхоналар сонини кўпайтириш, уларни ҳеч бўлмаганда уч ёки тўрт юлдузга эга бўлган стандартга мослаштириш;

- туристларни транспорт воситалари билан таъминлашни кескин яхшилаш;

- туристик объектларга ташриф қилишни келишилган жадвал асосида амалга ошириш;

- туристларга визалар бериш процедурасини жиддий равишда енгиллаштириш лозим. Чунки, Ўзбекистонга келишни хоҳловчи туристларнинг ҳар 5 тадан биттаси айна мана шу муаммо туфайли ўз ниятини амалга ошира олмапти. Бунинг учун энг гавжум йўналишларга эга мамлакатларда, аэропортларда Ўзбекистон Республикасининг консуллик муассасаларини барпо этиш мақсадга мувофиқ;

- Ўзбекистонда ички туризмни ривожлантиришга кўпроқ аҳамият бериш лозим. Ички туризмнинг старли тарзда риважланмаганлиги аҳоли молиявий маблагларининг чекланганлиги, ижтимоий туризмни талаб даражасида ривожланмаганлиги, ички туризмни ривожлантиришга йўналтирилган давлат дастурини такомиллантириш назарда тутилади. Ўзбектуризм Миллий компаниясининг маълумотларига биноан 2008 йилда республика аҳолисининг атиги 3 % и унинг ҳудудида саёҳат қилди, холос;

- аҳолининг маданияти ва маълумоти даражасини ошириш, республиканинг турли минтақаларида жаҳон цивилизацияси, маданияти ва санъати билан таништириш;

- сифатли асосий ва қўшимча хизматларни кўрсатиш, уларнинг сифатини жаҳон стандартларига етказиш. Туризм соҳасини моддий-техника базасини вальюта тушуми ёрдамида Давлат йўли билан таъминлаш ҳамда туристик хизматларга хорижлик туристлар томонидан талабни шакллантиришда кенг қамровда халқаро реклама тизимидан фойдаланиш;

- халқаро туризмни ривожланиши кўп жиҳатдан транспорт воситалари, биринчи галда ҳаво транспортида мавжуд билетлар нархига боғлиқ 2007-2008 йилларда транспорт билетлари шу жумладан авиабилетлар нархлари кескин кўтарилди. Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози билетлар нархини пасайишига сабаб бўлмоқда. Шунга қарамадан авиабилет нархи Европадан Тошкентгача 400-600 еврога тенг, Америка ёки Австралиядан Тошкентгача бўлган авиабилет нархлари 800-1500 еврога ташкил этади. Бундай харажатни турист ҳам кўтара олмади.

- туризмни, айниқса халқаро туризмни ривожлантиришда хусусий (ноформал) секторнинг ролини кўтариб бориш мақсадга мувофиқ. Бунда, албатта, мукамал конун-қоида, меъёрий ҳужжатларга риоя қилиш зарур.

- туризмни иктисодий ривожланишнинг муҳим омилига айланиши учун уни БМТ томонидан ишлаб чиқилган “Туризмни барқарор ривожлантириш” асосланган ҳолда тараққий эттиришда хориж тажрибасидан фойдаланиш;

Ўзбекистон миллий ҳунармандчилиги юқори даражада ривожланган, сайқалланган жаҳон марказларидан биридир. Ҳунармандчилик соноатлашиши, урбанизацияланганлик каби жараёнлар билан узвий боғлангандир. Ҳунармандчиликнинг ривожланишида иқтисодий категория “талаб ва таклиф”нинг аҳамияти бекиёсдир. Айнан ана шу категорияга боғлиқ ҳолда ҳунармандчиликнинг баъзи-бир соҳалари йўқ бўлиб, бошқа янгилари вужудга келди. Унинг айрим ишлаб чиқариш жараёнлари яна ҳам чуқурлашди, сайқаллашди. Ҳунармандчилик билан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ўртасида изчил алоқадорлик мавжудки, уни яна ҳам чуқурлаштириш ва ривожлантириш даркор. Унда солиқ тизими, божхона тўловлари кабилардан фойдаланиш тиклаб бўлмайдиган ўзгаришларга сабаб бўлиши мумкин.

Самарқанд ёки Бухорога, Хива ёки ташриф буюрган хорижий ҳар қандай турист энг аввало халқ ҳунармандчилигининг ёрқин маҳсули натижаси бўлган тарихий ёдгорликлар, бинолар, даҳмалар, масжидлар бошқа турли хил объекتلарни кўриш учун келишиги айтиб ўтилган. Чуст ёки Риштонда пичокчилик, дўппичилик, кулолчилик намуналаридан баҳра олади. Ҳунармандчилик ўзининг харажатини ўзи қоплайдиган соҳа бўлгани учун, уни бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ҳамда молиявий-иқтисодий инқироз шароитида самарали ривожланиши куйидаги муаммоларни ҳал қилиш билан боғлиқ:

- соҳачалар маҳсулотларига бўлган талаб динамикасининг ўзгаришига қараб, соҳани диверсификациялашни доимий тарзда амалга ошириб туриш лозим;

- ҳунармандлар томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда ички ва ташқи бозорга сотиш ҳажмига қараб имтиёзли хом-ашё билан таъминлаш тизimini барпо этиш лозим;

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда ҳунармандчилик субъектларини кўпайтиришни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш лозим. Чунки, шундай қилинганда маҳаллий аҳолини иш ва даромад билан таъминлаш имконияти вужудга келади.

- миллий ҳунармандчиликни “оила”, династиялар доирасида ривожлантиришни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш бизнинг таклифимиз сифатида “Миллий ҳунарманд оила мактаби” тизимини ривожлантириш деб биламиз. Чунки фақат шу йўл билангина ҳунармандчиликда неча юз йиллар давомида вужудга келган усул ва ёндашувларни сақлаб қолиш мумкин

- миллий ҳунармандчилик билан туризм ўртасидаги алоқани яна ҳам чуқурлаштириш кўп жиҳатдан ҳунармандчилик соҳаси маҳсулотларини кенг тарғиб қилишга боғлиқ. Бу, айниқса, ноёб маҳсулотлар кулолчилик, миллий пичоксозлик, миллий дўппичилик, зардўзликка биринчи галда тааллуқлидир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Президент асарлари

1. И с л о м К а р и м о в. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Тошкент: Ўзбекистон, 2009. –56 бет.

2. И с л о м К а р и м о в. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

3. И с л о м К а р и м о в. Маънавий юксалиш йўлида. Тошкент: Ўзбекистон, 1998.

4. И с л о м К а р и м о в. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. Тошкент: Ўзбекистон, 2009.

5. И с л о м К а р и м о в. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2008 йил 9 февраль.

6. И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 16 йиллигига бағишланган йиғилишда сўзлаган маърузаси. 2008 йил 5 декабрь.

7. И с л о м К а р и м о в. Асосий мақсадимиз – юртимизда эркин ва обод, фаровон ҳаёт барпо этиш йўлини қатъият билан давом эттиришдир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 15 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи, 2007 йил 8 декабрь.

8. И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2007 йил 31 август.

9. И с л о м К а р и м о в. Янгилаш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш, халқимиз учун фаровон турмуш шароити яратиш – асосий вазирамиздир. 2006 йилда мамлакат-

ни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2007 йил 13 февраль.

10. И с л о м К а р и м о в. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим // Халқ сўзи, 2006 йил 11 февраль.

11. И с л о м К а р и м о в. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2005 йил 19 январь.

12. И с л о м К а р и м о в. 2008 йилда Ўзбекистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор вазифалари ва йўналишларини амалга ошириш чора-тадбирлари дастури // Халқ сўзи, 2008 йил 12 февраль.

13. И с л о м К а р и м о в. Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши Раисининг вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг ўринбосарлари, маънавий-маърифий ишлар бўйича ёрдамчилари, туман ва шаҳар ҳокимларининг минтақавий семинарлари материаллари. 14 январь – 1 февраль 2009 йил.

14. И с л о м К а р и м о в. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. Тошкент: Ўзбекистон, 2009.

15. И с л о м К а р и м о в. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишнинг йўллари ва чоралари: Тошкент: Ўзбекистон, 2009.

16. И с л о м К а р и м о в. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Тошкент: Ўзбекистон, 2000. 8-том.

2. Қонунлар ва қарорлар

1. “Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг 2005 йилгача бўлган давлат дастури”, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг 15.04.1999 йилдаги УП-№2286 фармони.

2. И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг Қарори. “2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида”. 2009 йил 13 февраль.

3. И с л о м К а р и м о в. “Ўзбекистонда туризм соҳаси учун малакали кадрлар тайёрлаш тўғрисида”. 1999 йил 30 июндаги ПФ-№2332 фармони.

4. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан №346 от 8 августа 1998 года “О совершенствовании организации деятельности туристических организаций”.

5. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан №210 от 3 июня 1995 г. “О мерах по созданию современной инфраструктуры международного туризма в Республике Узбекистан”.

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Буюк Ипак йўли”ини қайта тиклашда Ўзбекистон Республикасининг иштирокини авж олдириш ва республикада халқаро туризмни ривожлантириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисидаги” Фармони.

7. Указ Президента Республики Узбекистан “Об образовании Национальной компании Узбектуризм” за № УП-447 от 27 июля 1992 г.

8. Закон Республики Узбекистан “О туризме”. 1999г.

9. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Ижтимоий ҳимоя йили” Давлат дастури тўғрисидаги қарори // Халқ сўзи. 2007 йил 24 январь.

10. И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, 2006–2010 йилларда Ўзбекистон Республикасида сервис ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожланишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. 2006 йил 17 апрель.

11. И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон Республикасининг “Туризм тўғрисидаги қонуни”. Халқ сўзи. 1999 йил 14 сентябрь.

3. Илмий, ўқув-услубий адабиётлар

1. А б д у л а х а т о в Н., Э ш о н б о б о е в Ў. Марғилон ҳақида сўз. Фарғона: “Фарғона” нашриёти, 2006.

2. Д ў с т о в У. Н. Туризм хизматининг ҳуқуқий тартибга солиниши. Тошкент, 2004.

3. Қ л и ч е в У. А. Ўзбекистонда миллий хунармандчиликнинг ривожланиши (1991–2006 йй.): Тарих фан. ном. ... дис. автореф. Тошкент, 2010.

4. М а х м у д о в Л., М и р с а й д у л л а е в М. Чортокнинг мўжизакор суви. Наманган: МП “Маърифат”, 1992.

5. Мозийдан таралган зиё – “санъат ва хунарманчилик”. Тошкент: Шарқ, 1998 129–138-бетлар.

6. М у р о д ж о н Ҳ о ш и м о в. Туризм асослари. Самарканд: Зарафшон нашриёти, 2009.

7. Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саҳифалари. Даврий тўплам. №3 Тошкент: Шарқ, 2000.

8. Н а б и е в Э., Қ а ю м о в А. А. Ўзбекистон иктисодий салоҳияти. Тошкент: Университет, 2002.

9. Нажмидин Фазлидин ўғли, Муҳаммад Хаким, Жўраҳон Муҳаммад Ҳофиз ўғли. “Чуст тарихи”. Чуст, 1995.

10. Назаров А. А., Сирожиддинова У. Наманган вилоя-

тида туризмни ривожлантиришнинг айрим масалалари". (Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 23-жилд). Тошкент, 2003.

11. Наманган вилояти статистика бошқармаси ва Чуст тумани статистика бошқармасининг материаллари. 2003 йил январь.

12. Нарчаев А. Н. Испанияда халқаро туризмнинг ривожланиши: ном. дис. 2004.

13. Ниғматов А., Шомуротова Н. Экотуризм асослари. Тошкент: Турон-Иқбол, 2007.

14. Нарчаев А. Н., Тошмуродов Т. Т. Халқаро иқтисодий муносабатларни ривожлантиришда туризм // Жамият ва бошқарув. 2000 йил 4-сон.

15. Нурматов М. Ш. Маърифат. Лавҳалардан кичик талқинот. Тошкент, 2005.

16. Нурматов М. Ш. Миллий хунармандчиликни ривожлантиришнинг ижтимоий-географик асослари (Чуст шаҳри мисолида) // Ўзбекистон география жамияти ахбороти.

17. Нурматов М. Ш. Ноишлаб чиқариш тармоқлари географияси (Маърузалар матни). Тошкент: Низомий номли ТДПУ, 2006.

18. Нурматов М. Ш. "Фарғона водийси бўйлаб саёхатлар уюштириш" Республика Ёш саёхатчилар ва ўлкашунослар маркази. Тошкент, 2007.

19. Нурматов М. Ш. Ўқувчиларни сайёхлик ва ўлкашунослик орқали баркамол шахс сифатида тарбиялашнинг педагогик-психологик хусусиятлари // "Баркамол шахсни тарбиялашда сайёхлик ва ўлкашунослик фаолиятининг аҳамияти" мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент, 2008.

20. Пещерев Е. М. Гончарное производство Средней Азии. М.; Л., 1959.

21. Развадовский В. Опыт исследования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае. Ташкент, 1916.

22. Рахимов М. К. Народные традиции в современной художественной керамике Узбекистана. Ташкент, 1964.

23. Рашид Бойтуллаев. Сохибқирон даврида хунармандчилик // Тошкент оқшоми, 2004 йил 7 апрель.

24. Республика давлат архиви 19-ф, 1-рўйхат. 1458-иш.

25. Республика давлат архиви 19-ф, 1-рўйхат. 1893-иш.

26. Самарқанд тарихи. 2 томлик / Масъул муҳаррир И. М. Мўминов. 1-том. Тошкент: Фан, 1971.

27. Санақулов Х. "Чуст". Тарихий этнографик очерк. Тошкент, 1991.

28. Сергеев Б. Ўзбекистонда мискарлик. Тошкент, 1960.

29. Солиев А., Кодиров М. География населения и населенных пунктов Самаркандской области. Самарканд: СамГУ, 1998.

30. Солиев А. С., Махамдалиев Р. Иктисодий география асослари. Тошкент: Ўзбекистон, 1995.

31. Солиев А. С., Усманов М. Р. Туризм географияси (Самарканд вилояти мисолида). Самарканд, 2005.

32. Сохибкирон даврида хунармандчилик // Тошкент окшоми, 2004 йил июль.

33. Таксанов А. Азбука экотуризма. Ассоциация путешественников “Рабат Малик”. Ташкент, 2005.

34. Таксанов А. Ўзбекистон иктисодий ахборотномаси. 2001 йил № 9-сони. 56-60-б.

35. Ташходжаев Ш. С. Художественная поливная керамика Самарканда. IX – начало XIII вв. Ташкент, 1967.

36. Тошмуратов Т. Туризм как индустрия отдыха. (Экономика и жизнь). 1992. № 4.

37. Тўхлиев Н. Ўзбекистон Республикаси иктисодиёти. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998.

38. Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Менеджмент и организация бизнеса в туризме Узбекистана. Ташкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006.

39. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. Ташкент: Ўқитувчи, 2000.

40. Тўхтаев А. Қ. Ўзбекистонда миллий хунармандчилик ва уни “социалистик” асосда санотлаштиришнинг ижтимоий оқибатлари (1917–1941 йиллар): Тарих фан. ном. ... дис. автореф. Тошкент, 2001.

41. Ўзбекистон республикаси ижтимоий-географик атласи. Тошкент, 2001.

42. Ўзбекистон Республикаси Халқ усталари, хунармандлари “Хунарманд” уюшмаси материаллари. Тошкент, 2008.

43. Ўзбекистон санъати (1991–2001 йиллар). Тошкент: Шарқ, 2001.

44. Хусанбаев Б. М. и др. Дорогами Великого шелкового пути. Ч. 12. Ташкент: Шарқ. 1996. – 480 с.

45. Ҳайитбоев Р., Амриддинова Р. Туризмнинг махсус турлари. Услубий қўлланма. Самарканд, 2008.

46. Ҳайитбоев Р., Сатторов А. Туризм маршрутларини ишлаб чиқиш технологияси. Самарканд, 2009.

47. Чуст шаҳар ва туман архиви материаллари.

48. Якубов Ў., Вахобов Ҳ. Рекреацион география асослари. Тошкент: Fan va texnologiyalar, 2012.

4. Хорижий адабиётлар

1. Александров А. Ю. Международный туризм. Уч. пособие для вузов. М.: Аспект Пресс, 2004.
2. Биржаков М. Б. Введение в туризм. Спб.: Издательский торговый дом "Герда", 2004.
3. Биржаков М. Б., Никифоров В. И. Большой Глоссарий терминов международного туризма. 2002.
4. Биржаков Б., Никифоров В. И. Индустрия туризма. 2003.
5. Введение в гостеприимство. Уч. пособие. Уокер Д.Р. 2002.
6. Волошин Н. И., Исаева Н. В., Ильина Е. Н. Менеджмент туризма: Туризм как объект управления. Учебник, 2004.
7. Гайдукевич Л. М., Хомиц С. А., Аношко Я. И. География международного туризма: Страны СНГ и Балтики. Учеб пособие, 2004.
8. Гостиничное и ресторанное дело туризма: Сборник нормативных документов, 2004.
9. Дехтярь Г. Лицензирование и сертификация в туризме. Уч. пособие. М.: Финансы и статистика, 2003.
10. Дурович А. П. Маркетинг в туризме. Уч. пособие. Изд. 3-е, стереотип. 2004.
11. Дурович А. П. Маркетинг в туризме. Учебное пособие. 4-е издание, стереотип. 2004.
12. Жукова М. А. Индустрия туризма: менеджмент организации. М.: Финансы и статистика, 2003.
13. Зайцева Н. А. Менеджмент в социально-культурном сервисе и туризме. Учебник, 2003.
14. Кабушкин Н. И. Менеджмент туризма. Учебник. Изд. 3-е. 2004 г.
15. Кабушкин Н. И., Дурович А. П. Организация туризма. Уч. пособие. Минск: Новое знания, 2003.
16. Квартальнов В. А. Менеджмент туризма: Основа менеджмента: Учебник. М.: Финансы и статистика, 2003.
17. Квартальнов В. А. Мировой туризм на пороге 2010 года: прогнозу и реальность. М.: Финансы и статистика, 2003.
18. Козырев В. М., Зорин И. В., Сурин А. И. Менеджмент туризма. Учебник / Серия "Менеджмент туризма". 2004.
19. Морозов Н. С. Реклама в социально-культурном сервисе и туризме. Учебник. 2003.
20. Папирян Г. А. Менеджмент в индустрии гостеприимства (отели и рестораны). М.: ОАО НПО Издательство "Экономика", 2002.
21. Романов А. А. Зарубежное туристское страноведение. 2001.
22. Романов А. А., Сакянц Р. Г. География туризма. 2003.

23. Сенин В. С. Организация международного туризма Учебник. Изд. 2-е. перераб., доп. 2003.
24. Соколова М. В. История туризма. Уч. пособие. 2002.
25. Ушаков Д. С. Прикладной туроперейтинг. Учебное пособие 2004 г.
26. Янкевич В. С., Безрукова Н. Л. Маркетинг в гостиничной индустрии и туризме: российский и международный опыт. М., 2003.
27. Tourism. Crime and International Security Issues / ed. By Abraham Pizam and Yoe / Mans Fold. Chichester; John Wiley Sons, 1996.
28. Bonifase Priscilla. Managing Quality Cultural Tourism. London, 1995.
29. Tourism Development: Principles and Policies. New York: John Wiley Sons Inc, 1996.
30. Gee Ch. Y., Makens J. C., Chey D. The Travel Industry. 3d. Wdit. New York, 1997.
31. Setn P. N., Bhat S. A. An Interoduction to Trevel and Tourism. Delhi: Sterling Publish. Private LTD, 1998.
32. Hospitality. Tourizm and heisure Management: Issues in Streegy and Culture. London, 1997.
33. Tourizm: 2020 vision. Madrid, 1997.
34. Information and Documentation Resource Centres For Tourism. WTO, 2004.
35. Trevel Guide Uzbekistan. Tashkent: National Company Uzbekturizm, 2003.
36. Tourism and Poverty Alleviation-Recommendations for Action. WTO, 2004.
37. Rural Tourism in Europe: Experiences, Development and Pervpectives. WTO, 2004.

5. Интернет сайтлари

1. www.peugeotufa.ru – Цена услуг.
2. www.bashexpo.ru – Выставки, конференции.
3. www.interunion.ru – Туристские ассоциации.
4. www.world-tourism.org – Всемирная туристская организация.
5. www.wttc.org – Всемирный совет по путешествиям и туризму.
6. www.tag-group.com – Консультативная группа по вопросам туризма (TAG).
7. www.e-tours.ru – Деловые туры, выставки, конференции.
8. www.travel-library.com – Электронная библиотека путешествий.

**Mirmuhamat Nurmatov. "Socio-geographic features of national handicrafts and tourism in Uzbekistan"
(brief summary)**

In our region has long been widely developed kinds of national crafts and products of our artists has always attracted the attention of tourists from all over the world as a unique work of art.

Especially during the years of independence were a legal basis of this direction, the support of the masters of art from the state contributes to further development of national craftsmanship.

On the basis of the Decree of the President of our 31 March 1997 "On measures to support national art crafts and decorative arts from the state" was organized by the "Society of artisans" of craftsmen, artisans and artists of Uzbekistan. Today the ranks of the members of the society are replenished, thereby increasing the quality indicator of this trend.

This monograph analyzes the issues related to the natural sciences, historical, and social foundations of national handicrafts and tourism, ethnographic peculiarities of national craftsmanship, and the difference in the overall national handicrafts of Uzbekistan, the possibility of development of national handicrafts and tourism and their economic value in the Fergana region.

The monograph is based on scientific studies of the author and consists of a systematic materials intended for people interested in national crafts and tourism, academics, for teachers and students, as well as for students of secondary and vocational colleges.

In the work of the President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov "The global financial and economic crisis and ways to overcome it in the conditions of Uzbekistan" paid special attention to the "great importance should be attached to the deepening development of the service sector.

"In particular, in the Republic only in 2008 in the service sector and the service is created about 220, and in handicrafts 97,000 800 new jobs. In the development of national handicrafts and tourism division of social work and related their regional forms play a crucial role. Many aspects of the problem studied by foreign scientists A.Gettnerom, A.Mariotti, V.Unitsikerom, scientists CIS N.N.Baranskim, N.S.Mironenko, N.S.Falkovich, Yu.G.Lipets, A.G.Nizamievym and others.

National Handicraft also studied in academic historians. In particular, national handicraft in Uzbekistan and social impact of its implementation on a "socialist" basis A.K.Tuhtaevdeveloped, development of national craftsmanship in Uzbekistan (1991-2001yy.) Engaged U.A.Klichev. However, their work has not been given due attention to regional specificities.

National independence has created all necessary conditions for the development of national handicrafts and tourism, especially international

tourism. In particular, there were opportunities for the reconstruction and development of many cities and towns associated with the traditions and national values. It is known that the national handicraft originated in Uzbekistan has long been passed down from generation to generation. This is evidenced by the ancient historical sources. In the "Baburname" Z.M. Babura given valuable information.

The results of the analysis of the number of registered services to tourists, visited the Republic of Uzbekistan and the Fergana Valley in the years 2000-2011 showed that the total number of tourists in 2011 compared to 2000 increased by 2.8 times. Scope of services for tourists in the Fergana Valley has grown by 2.2 times. Over the past years, the scope of tourist services has grown significantly, due to the potential increase in the transport system. Therefore, in this region have the opportunity to raise the level of attraction to tourists in 2015 twice. In 2011, an analysis of indicators of tourists visit the regions of Uzbekistan: the highest falls on the Tashkent region, throughout the year the service was rendered 275,600 tourists, accounting for 46 percent of the total. Second place goes to Zarafshan region, accounting for 30 percent of the total. The following positions were taken lower Amudarya and Fergana regions.

Conducted in the Republic of traditional festivals and competitions "Asrlarsadosi", "Sharqtaronalari" have their own specific and clearly demonstrate the unique richness of national craftsmanship of the Uzbek people. Studies have shown (2001) that, in the sphere of tourist services on the Namangan region and benefit increases. (Journal of Society of Uzbekistan geographers 23 vol. Nazarov A. A. Sirozhiddinova W. p.112). Therefore, in order to develop tourism in the Fergana Valley should do the following: First, scientific research and assess the tourism potential of the region, and second, to create a "Website" to broadcast the tourist potential of the region in different languages, and, third, to develop a region types and stages of tourism, and fourthly, to systematically improve the skills of employees in service of tourism. Such activities help to create a favorable soil for increasing tourism potential of the region.

The Republic of Uzbekistan has achieved good results and progress in the development of national handicrafts and tourism. In 2008, the Uzbekistan national crafts 12013 people are busy, which indicates the growth of this index by 19.2% compared to 2005 (10,076 people). We consider it necessary to develop a system of "family school of national craftsmanship.

One of the main objectives of this monograph - is to develop in students a sense of responsibility to the country through the knowledge of national handicrafts and tourism, which has been developed especially in the period of independence of the Republic.

CONTENT

INTRODUCTION	3
I-PART. Scientific, historical, and social foundations of national handicrafts and tourism.	5
1.1. Historically, geographical conditions and factors of development of national handicrafts and tourism in Uzbekistan.....	5
1.2. The need for the development of national craftsmanship for years of independence and its importance in tourism.	18
1.3. Social and geographical bases of national handicrafts and tourism.	34
I-PART. National Handicraft as a reflector of the nation.....	45
2.1. Ethnographic peculiarities of national craftsmanship.....	45
2.2. The General and the difference in the national handicraft Uzbekistan.	57
2.3. Arrangements made for the resumption of national handicrafts and tourism in Uzbekistan's independence.	67
III-PART. Opportunities for the development of national handicrafts and tourism and their economic value in the Fergana region.....	83
3.1. National Handicraft is an important factor in the development of tourism.....	83
3.2. The tourism potential of the Fergana region and its place in the national tourism. Craft and its socio-economic importance.	91
ХУЛОСА	96
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	101
Mirmuhamat Nurmatov. "Socio-geographic features of national handicrafts and tourism in Uzbekistan" (brief summary).....	108

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
1-БОБ. Миллий ҳунармандчилик ва туризмнинг табиий, тарихий ва ижтимоий асослари.....	5
1.1. Ўзбекистонда миллий ҳунармандчилик ҳамда туризм ривожланишининг тарихий ижтимоий-географик шарт-шароитлари ва омиллари	5
1.2. Мустақиллик йилларида миллий ҳунармандчиликни ривожлантиришнинг зарурияти ва унинг туризмдаги аҳамияти	18
1.3. Миллий ҳунармандчилик ва туризмни ривожланишининг ижтимоий-географик асослари.....	34
2- БОБ. Фарғона водийсида миллий ҳунармандчилик ҳамда туризмни ривожлантириш имкониятлари ва иқтисодий аҳамияти	45
2.1. Миллий ҳунармандчилик – туризмни ривожлантиришнинг муҳим омили.....	45
2.2. Фарғона минтақасининг сайёҳликни ривожлантиришдаги салоҳияти ва республика туризмида тутган ўрни	57
2.3. Ҳунармандчилик ва унинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти....	67
3-БОБ. Миллий ҳунармандчиликнинг Фарғона водийсида иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал этишдаги ўрни ва аҳамияти	83
3.1. Фарғона водийсида миллий ҳунармандчиликни ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишдаги ўрни ва аҳамияти	83
3.2. Фарғона водийсида миллий ҳунармандчилик ва туризмни ривожлантиришнинг муҳим йўналишлари ва истикболлари	91
ХУЛОСА	96
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	101
Mirmuhamat Nurmatov. "Socio-geographic features of national handicrafts and tourism in Uzbekistan" (brief summary).....	108

3700 с.фал.

85.125 (5Ў)

Н 87

Нурматов М.Ш.

Ўзбекистонда миллий хунармандчилик ва туризмни ривожлантиришнинг ижтимоий-географик хусусиятлари (Фарғона минтақаси мисолида) / М.Ш.Нурматов: масъул муҳаррир А.А.Қаюмов; ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика ун-ти. –Тошкент: Фан, 2013. –112 б.

УЎК: 338.48 (575.1)

КБК: 85.125 (5Ў)

ISBN 978-9943-19-267-6

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган

Муҳаррир: *Б.Абдулхайров*

Мусаххих: *М.Абидова*

Техник муҳаррир, саҳифаловчи: *Д.Абдуллаев*

Наشريёт лицензияси А1 №138, 27.04.2009 й.

Наشريёт рақами: з-38. Саҳифалашга берилди 04.07.2013.

Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 21.08.2013.

Қоғоз бичими 60x84^{1/16}. Times гарнитураси. Офсет босма. Офсет қоғози.

Наشريёт-ҳисоб т. 7,0. Босма-шартли т. 6,51.

Тиражи 100 нусха. Келишилган нарҳда.

ЎзР ФА “Фан” нашриёти. 100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.

Тел./факс (8-371) 262-80-65, 262-70-40.

E-mail: fannashriyot@yandex.com

ЎзР ФА “Фан” нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди. 40-Буюртма.

100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.

“Toshkent tezkor” МЧЖ босмаҳонасида муқоваланди.

100200, Тошкент, Радиаль тор кўчаси, 10-уй.